ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
II. Dizi — Sa. 26

ÇİN ELÇİSİ WANG YEN-TE'NİN UYGUR SEYAHATNAMESİ

Prof. Dr. ÖZKAN İZGİ

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1989

ÇİN ELÇİSİ WANG YEN-TE'NİN UYGUR SEYAHATNAMESİ

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
II. Dizi — Sa. 26

ÇİN ELÇİSİ WANG YEN-TE'NİN UYGUR SEYAHATNAMESİ

Prof. Dr. ÖZKAN İZGİ

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1989

ISBN 975 - 16 - 0170 - 3

İ Ç İ N D E K İ L E R

KISALTMALAR

ABAW : *Abbhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenchaften.*

CAJ : *Central Asiatic Journal.*

HJAS : *Harvard Journal of Asiatic Studies.*

JA : *Journal Asiatique.*

TP : *T'oung Pao.*

ÖNSÖZ

Bir Sung Sülalesi elçisi olarak Wang Yen-te'nin Kao-ch'ang Uygurlarına 10. yüzyılın sonlarına doğru yapmış olduğu seyahat, Türk tarihinin bu karanlık devresini aydınlatacak bir parıltı olarak görülmektedir. Takriben bir yüzyıl önce Stanislas Julien tarafından Fransızcaya tercüme edilen bu seyahatname Batı'da büyük bir ilgi ile karşılanmıştı. Ancak, hemen arkasından, Orta Asya tarihi ile meşgul olan bilim adamları, Julien'in bilhassa hatalı bir metin kullanıp, yalnış değerlendirmelere gittiğini görünce tenkit etmeye başladılar. İlerideki bölümlerde de görüleceği gibi, Julien'in hem tercüme hataları hem de notladığı bazı kısımlar diğer bilim adamları tarafından düzeltilmeğe çalışılmıştı. Hatta Edouard Chavannes ve Paul Pelliot "Un traité manichéen retrouvé en Chine" isimli makalesinde, bu seyahatnamenin mutlaka yeni bir tercümesinin yapılmasını önermişlerdi.

Yaptığım bu çalışmada daha yararlı olabilir düşüncesiyle, notlar kısımındaki çok uzun olan açıklamaları, "Seyahatname'de geçen coğrafi isimler ile bazı terim ve konuların açıklamaları (Alfabetik sıra ile)" başlığı altında *III. Bölüm*'e aldım. Ayrıca, yabancı bilim adamlarının faydalanabilmeleri için seyahatnamenin sadece İngilizce tercümesini de "*Ek*" olarak vermeyi uygun buldum.

Kao-ch'ang Uygurları ile ilgili olarak bilinen en önemli kaynaklardan birisi, Wang Yen-te'nin üzerinde çalıştığımız bu seyahatnamesidir. Bu dönem ile ilgili bir diğer önemli kaynak da, yine bu Uygurlardan kalan ve 10. yüzyıl ile 14. yüzyıllar arasında yazıldıkları tahmin edilen şahısların kendi aralarında yapmış oldukları ticari anlaşmaları içeren vesikalardır. Bu vesikaları da bir başka çalışmamızda [*Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*] işleyip değerlendirmiştik. Böylece Kao-ch'ang (Turfan) Uygurları hakkında biri Çinlilerin, diğeri de kendilerinin yazdıklarına göre bir değerlendirme yapma imkanına sahip olduk.

Wang Yen-te Seyahatnamesi'nin hazırlanmasında teşvik ve yol göstericiliği ile Prof. Dr. F. W. Cleaves ile Çince metnin değerlendirilmesinde çok büyük yardımlarını gördüğüm büyük Çinli âlim Yang

Lien-sheng'e bu fırsattan yararlanarak minnet ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca bu çalışmanın biran evvel yayımlanması için büyük teşviklerini gördüğüm Sayın Hocam Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'e ve kitabın basımı için karar alan Türk Tarih Kurumu Yürütme Kurulu'na, Basımevi çalışanlarına teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Ağustos, 1988 Ankara

GİRİŞ

A. WANG YEN-TE SEYAHATNAMESİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR

22 Haziran 981 tarihinde Sung İmparatoru T'ai-tsung Kao-ch'ang Uygurlarına bir elçilik heyeti göndermiştir. İmparator T'ai-tsung, bu heyetin başkanlığına bir saray mensubu olan Wang Yen-te'yi getirmiştir. Wang Yen-te ile arkadaşları Kao-ch'ang gitmişler ve seyahatlerini tamamlıyarak 984 tarihinde Çin'e dönmüşlerdir. Wang Yen-te Çin başkentine dönüşünden sonra gezisi hakkında hazırladığı raporu imparatora sunmuştur.

Wang Yen-te'nin imparatora sunduğu bu rapor ileride de göreceğimiz gibi bize çeşitli kaynaklardan vasıl olmuştur. Bu seyahatname (rapor) Batı'da ilk defa 1677 tarihinde Claude de Visdelou tarafından Barthèlemy d'Herbelot'un *Supplément à la Bibliotheque Orientale* kitabında tanıtılmıştır. Daha sonra, 1847 tarihinde, Stanislas Julien, Wang Yen-te'nin seyahatnamesini (Raporunu) tercüme etmiş ve 1864 tarihinde derlediği *Mélanges de geographie asiatique et de philologie cinico - indienne*, Paris, 1864, s. 68–102 de yayınlanmıştır.

Julien tarafından yapılan bu tercüme Batı'da büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Fakat hemen arkasından bilim adamları bu çevirinin bazı kısımlarının ve özellikle Julien'in Çince metni yalnış anlamasından kaynaklandığını görmüşlerdir. Çünkü Julien bu seyahatname hakkında kullandığı metin büyük hatalarla dolu olan bir metindi. Böyle hatalı kısımlar, çeşitli bilim adamları tarafından bazen bir tek satırla da olsa düzeltildi veya yeniden tercüme edildi. Bununla birlikte, Julien'in çevirisi, – kimi zaman düzeltilmiş şekliyle, kimi zaman da aynen – Uygurların bu dönemi ile uğraşan bilim adamlarınca geniş ölçüde kullanılır hale geldi. Diğer taraftan, aynı dönemlerde, seyahatnamenin Çince metnini Julien'in tercümesine bağlı kalmadan, farklı kaynaklardan, kısa cümleler halinde de olsa tercüme eden bilim adamları oldu.[1]

Yeni bir Çince metinden değil de Julien'in tercümesini kullanan bilim adamları aynı hatalara düşmüşler ve hatta, Julien'in tercü-

[1] Julien'in tercümesinden başka yapılan metin üzerindeki çalışmalar ilerideki sayfalarda gösterilmiştir.

me ettiği metinde dahi bulunmayan bazı bilgileri bu seyahatnamede imiş gibi göstermişlerdir. İşte, bütün bu çalışmaları inceleyip, seyahatname ile karşılaştırmak, bizi bütün çalışmaları iki guruba ayırmaya sevketmiştir.

Birinci gurupta, seyahatnamenin bir bölümünü veya bütünü ile ilgili araştırmalar kimi zaman yorumlarıyla birlikte verilmiştir. Bu guruptaki araştırmalardan ilki Alman bilim adamı Wilhelm Schott tarafından yapılmıştır.[2] Schott çevirisini Julien'inkinden bağımsız olarak yapmış ancak, o da hatalı bir metin kullanmıştır. Üstelik Schott, seyahatnamenin ilk kısmını[3] nedense önemsiz olarak görmüş ve bu yüzden özel isimler hariç tutularak özet olarak verilmiştir. Nitekim Schott seyahatnameyi daha çok Uygurlar hakkında bilgi veren bir kaynak olarak görmüş ve metnin kendisi üzerinde hiç bir yorum yapmamıştır.

Diğer taraftan, Ch'ing devri bilim adamı Wang Kuo-wei (1877–1927)[4] tarafından, *Wang kuan-t'ang hsien-sheng ch'üan-chi*, *Hai-ning Wang Ching-an hsien-sheng i-shu*, 1934 edistonu, (Taipei 1968 fotoğraf baskısı), Cilt 12, s. 5685–5691 de metnin bir edisyonunu yayınlamıştır. Wang Kuo-wei, metnin edisyonunu *Sung Shıh* kitabında bulunan metni esas alınarak yapmış ve *Hui-chu ch'ien-lu* daki metinle karşılaştırarak tamamlamıştır. Wang Kuo-wei'in özellikle üzerinde durduğu özel isimlerin tercümesidir. Seyahatnamenin iki versiyonu arasındaki metinle ilişkin farklılıklar üzerinde durulmamıştır. Bu nedenle, Wang Kuo-weiin ortaya çıkardığı metni kendi çalışmamda kullanmadım. Çalışmamızın diğer bölümlerinde görüleceği gibi, dipnotlarda yalnızca benim kullandığım metin ile Julien'in kullandığı metnin arasındaki farklılıkları gösterdiğim gibi, seyahatnamenin geçtiği diğer iki kaynak, *Wen-hsien t'ung-k'ao* ve *Hui-ch'u ch'ien-lu*'da ki metinlerin farklılıklarını belirttim.

Wang Kuo-wei çalışmasında hiç dipnot açıklaması yapmamasına rağmen yalnız bir yerde (ta-tang) deyimi için, benimde dipnot 13 de gösterdiğim gibi önemli bir referans vermiştir.[5]

[2] Wilhelm Schott, "Zur Uigurenfrage," *ABAW*, 2 (1876), s. 27–57.

[3] Wang Yen-te'nin I-chou şehrine kadar olan seyahati için bkz. *Tercüme bölümü.*

[4] Wang Kuo-wei hakkında bkz. Francis Woodman Cleaves, "A Chancellery Practice of the Mongols in the Thirteenth and Fourteenth Centuries," *HJAS*, 14 (1951), s. 497, not 10.

[5] Ta-tang için bkz. *Tercüme Bölümü notları*, Not 13.

Wang Kuo-wei bu çalışması için Pelliot şunları söylemektedir: "981–984 (yıllarına ait) Wang Yen-tö (tarafından gerçekleştirilen) *Che Kao-tch'ang ki* veya Kao-tch'ang'a (giden) bir elçilik raporu; seyahatnamenin bir çok kaynağı varken sadece bir tanesi tanınmış olan (ve) Stanislas Julien tarafından oldukça kötü tercüme edilmiş olduğu biliniyor; W.in (Wang Kuo-wei) kendisi yetersiz; öte yandan Stanislas Julien seyahatnamesinin yazarı Wang Yen-tö'nün kimliğini kötü belirledi (bu devirde iki Wang Yen-tö var); Kao-ch'ang'a gitmiş olanı 939'-dan 1006'ya kadar yaşadı ve biografisi *Song che*, 309, 2v'da bulunuyor." Bkz. Pelliot, "L'édition collective des oeuvres de Wang Koue-wei," *TP*, Sayı 26 (1929), s. 113.

Wang Kuo-wei'in yukarıda bahsettiğimiz çalışmasından başka bir diğer çalışması da "Ta-tan K'ao" (Tatarlar hakkında çalışma) dır.[6] Bu çalışmada *Hui-ch'u ch'ien-lu* metninden yararlanmıştır.

Birinci gurup içinde sayacağımız bir diğer çalışma da Ch'ing Sülalesi bilim adamı Ting Ch'ien tarafından yapılmıştır.[7] *Sung Shıh* kitabındaki metne dayanılarak yapılan bu çalışmada Ting Ch'ien, özel ve coğrafi isimlerin kimliklerinin belirlenmesi için yorumlar yapmıştır. Ting Ch'ien yaptığı bu çalışmada, yer ve kabile isimleri için teklif ettiği kimlik belirlemelerini destekleyici hiç bir kaynak göstermemiş olması yüzünden bunları kontrol etmek mümkün olmamakta ve bu durum da araştırmanın kullanılmasını güçleştirmektedir.

Birinci guruptaki son çalışmalardan birisi de Maeda Naosuke isimli bir Japon bilim adamına aittir.[8] Meada, özellikle seyahatnamenin ilk kısmıyla ilgilenmiş ve Wang Kuo-wei'in metnini kullanmıştır. Meada'nın çalışması özellikle Çin'in kuzey bölgesinde bulunan kabile ve coğrafi isimler üzerinde yoğunlaşmıştır. Meada'nın yaptığı bu çalışmadaki bazı yorumlara *Tercüme bölümü notları*'nda değinilmiştir. İleride de görüleceği gibi, Ting Ch'ien ve Meada Çin'in kuzeyindeki kabile ve yer isimleri ile uğraştıkları halde ve Meada bu çalışmasını Ting Ch'ien'den çok sonra yaptığı halde, Ting Ch'ien'in çalışmasından hiç yararlanmadığı izlenimini vermektedir.

[6] Bu makalede Wang Kuo-wei, seyahatnamenin *Hui-ch'u chien-lu* nüshasından bir bölümü çalışmalarına almıştır. Bkz. Wang Kuo-wei, *aynı eser*, Bölüm II, s. 637–638.

[7] Bkz. Ting Ch'ien, *P'eng-lai-hsien ti-li-hsüeh ts'ung-shu*, *Che-chiang T'u-shu-kuan* fotoğraf baskısı, Taipei, 1962, Cilt II, s. 1067–1069.

[8] Maeda Naosuke, "Jisseiki jidai no Kyūzoku Dattan," (Onuncu yüzyılda Dokuz Tatar Kabileleri) *Tōyō Gakuho*, Sayı 32 (1948), s. 62-91.

Yine bir başka Japon bilim adamı Abe Takeo [9] daha çok seyahatnemenin ikinci kısmını ele almış ve asıl çalışmasını Uygurların o dönemdeki başkentleri meselesine dönüştürmüştür. [10]

Bu guruba dahil edebileceğimiz son araştırıcı Zeki Velidi Togandır. Togan, *Tarihte Usul* (2. İstanbul, 1969, s. 247) de bu seyahatnamenin kendisi tarafından tamamlandığını ve baskıya hazır olduğunu belirtmektedir. Ancak ölümünden sonra çalışmaları düzenlenmediği gibi, ben de kişisel olarak, bu çalışması hakkında kitabındakinden daha fazla bir bilgi edinemedim. Halen, seyahatnamenin Türkçesinin Julien'in tercümesinden mi yoksa bir Çinli öğrencisine bir Çince metni yeniden tercüme mi ettirip üzerinde çalıştığını tam olarak bilemiyorum.

Wang Yen-te seyahatnamesi üzerindeki ikinci gruptaki çalışmalar, daha çok Julien'in çevirisinin düzeltilmesi şeklinde ya da yapılan bu çalışmalarda o dönem Uygur tarihinin bir kaynağı olarak kullanılmasından oluşmaktadır.

Wang Yen-te'nin seyahatnamesini çalışmalarında kullananlardan ilki olan Emil Bretschneider, çalışmalarında bu seyahatnameden sık sık sözetmektedir. [11]

1897 sonlarında Edouard Chavannes [12] *Sung Shih* kitabından faydalanarak Julien'in seyahatnameyi yalnış tercüme ettiğini söylemiş ve küçük bir kısmını tercüme etmiştir. Çevirdiği bu kısım Uygurlar arasındaki Maniheizm ve Maniheist tapınaklarla ilgili olan küçük bir kısımdır.

Jan Jakob Maria De Groot [13], Chavannes tarafından çevrilen Maheizmle ilgili cümlenin yalnış olduğunu gösterip [14] Li Ling'e [15] dayanarak yeniden çevirmiştir.

[9] Abe Takeo, *Nishi Uiguru no kenkyu, (Batı Uygur Devleti Tarihi üzerine bir çalışma)*, Kyoto, 1954.

[10] Bkz. *III. Bölüm :* Kao-ch'ang Şehri Hakkında.

[11] Emil Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, Reprinted 1967, London.

[12] Édouard Chavannes, "Le Nestorianisme et l'Inscription de Kara - Balgassoun," JA, Sayı 9 (1897), s. 81-82.

[13] J. J. M De Groot, *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit, Chineische Urkenden zur Geschicte Asiens*, Berlin - Leipzig, 1921, s. 172.

[14] Edouard Chavannes, *Les Memoires Historiques de Se-ma Ts'ien*, Paris, 1905, s. 37.

[15] Bkz. *Tercüme Bölümü Notları*, not 43.

Édouard Chavannes ve Paul Pelliot [16] Uygurlar arasında yayılan Mani dini üzerinde çalışırlarken, Julien'in tercümesinde bulunan bölümü yeniden çevirip düzelterek, Julien'in asıl metinde yaptığı hatayı da ortaya çıkarmışlardır. Onların, Wang Yen-te tarafından da zikredilen Uygurların kullandıkları takvim üzerindeki çalışmaları çok büyük değer taşımaktadır. [17]

Japon bilim adamı Yamada Nabuo, Wang Yen-te'nin sözünü ettiği Kao-ch'ang devleti yönetimi altındaki kabileler üzerinde araştırma yapmıştır. Yamada'nın bu çalışmaları *Çeviri notları bölümü*'nde değerlendirilmiştir.

James Russell Hamilton [18] pekçok kabile ve coğrafi bölge isimlerini doğrudan doğruya Uygurlarla ilişki kurarak açıklamış ve bunu yaparkende öncelikle *Sung Shih* kitabındaki Çince metni esas almıştır. Ben bu çalışmamda Hamilton'un elde ettiği sonuçlardan geniş ölçüde yararlandım ve *Tercüme Bölümü Notları*'nda bunları belirttim.

Bu gurupta sayabileceğimiz bir diğer araştırmacı da Bahaeddin Öğel'dir. Öğel, Onuncu yüzyılda yaşayan Kansu Tatarları ile ilgili araştırmasında Ma-tsung shan (dağına) kadar olan bölge için Wang Yen-te'nin seyahatnamesini kullanmıştır. [19] Ögel, yapmış, olduğu son çalışmalarında da bu seyahatnameden bol bol faydalanmış fakat ne yazık ki bazı yerlerde Julien'in yapmış olduğu hatalara kendisi de düşmüş ve bazı yerlerde de seyahatnamede hiç geçmiyen bilgileri kendisi eklemiştir. [20]

Wang Yen-te'nin bu seyahatnamesi, belli başlı yukarıdaki bu araştırmacılardan başka son olarak, Elisabeth Pinks tarafından Kansu Uygurlarının komşuları olarak ele aldığı Kao-ch'ang Uygurları üzerin-

[16] Éd. Chavannes - P. Pelliot, "Un traité Manichéen retrouvé en Chine," *JA.* Sayı 1 (1913), s. 99–199 ve s. 261–383.

[17] Bu hususta bkz. *Tercüme Bölümü Notları.*

[18] James Russell Hamilton, *Les Ouighours à l'époque des Cing Dynasties*, Bibliothèque de l'Institut des Hautes Etudes Chinoises, Cilt X, Paris, 1955.

[19] Bahaeddin Ögel, "Ein Tor nach China im 10. Jhdt," *JAC*, Sayı 6 (1961), s. 169–181.

[20] Bkz. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1000 Temel Eser Dizisi, Ankara, 1971. "Elçi, atların miktarı için ise 'sayısını Allah bilir' diyor". (Bkz. Ögel, *aynı eser*, Cilt I, s. 123). "Yiyecekleri olmayanların imdadına da devlet ve halk koşardı." (Bkz. Aynı eser, Cilt I, s. 123). Çok başka manaların çıkmasına yol açacak bu tip ilaveler bulunmaktadır. (Karşılaştırınız *Tercüme bölümü).*

de yaptığı araştırmada kullanmıştır.[21] Pinks'in bu çalışması ayrıca konu hakkında son derece geniş ve iyi bir bibliyografya verdiği için de daha bir önem kazanmaktadır.[22]

B. WANG YEN-TE SEYAHATNAMESİ'NİN GEÇTİĞİ ÇİNCE METİNLER

Wang Yen-te seyahatnamesinin bize çok farklı kaynaklardan geldiği gözükmektedir. Bu güne kadar elimize gelen kaynaklara baktığımız zaman, seyahatnamenin nasıl tahrifata uğrayarak şekil değiştirdiğini ve metnin bozulduğunu görebiliyoruz.

Wang Yen-te seyahat raporunun imparatora sunduktan sonra, bu raporun *Jih-lu* (Günlük kayıtlar)[23] vasıtasıyla *Shıh-lu* (Gerçek kayıtlar)a[24] dahil edilmiş olduğu görülüyor ve buradan da *Hui-yao* (Toplanmış kanunlar)[25] ve *Kuo-shıh* (Milli Tarih) e[26] geçmiş olduğu izleniyor.

Biz genel olarak Çin tarihlerinin yazılış biçimlerinden biliyoruz ki, biyografik bilgileri ve toplanmış kanunları ihtiva eden *Shıh-lu*'ya dayanılarak *Kuo-shıh* (Milli Tarih) yazılmıştır. Fakat bizim ilgili olduğumuz bu devirde, *Hui-yao* (Toplanmış kanunlar) Erken Sung devriyle (960–1044) ilgilidir ve 1044 de tamamlanmış olan ve Sung Sülalesinin 1027 senesinde güneye hareketleri sırasında kaybolmuş olan *Ch'ing-li kuo-ch'ao hui-yao* kitabı içindedir.[27] Bu Erken dönem ile ilgili bilgiler bize en erken 1117 tarihinden itibaren tarihlendirilen *Sung-hui-yao* kitabından sonra ulaşmaktadır.[28]

[21] Elisabeth Pinks, *Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung-Zeit (960–1028)*, Asiatische Forschungen, Band 24, Wiesbaden, 1968.

[22] Pinks, *yukarıdaki eser*, s. 201–208.

[23] *Jih-lu* (Günlük kayıtlar) terimi için bkz. Lien-sheng Yang, "The Organization of Chinese Official Historiography : Principles and methots of the standart histories from the T'ang and through the Ming Dynasty," *Excursions in Sinology*, Harvard-Yenching Institute Studies 24, Harvard University Press, Cambridge, 1969, s. 97.

[24] *Shıh-lu* (Gerçek kayıtlar)ın derlenmesi için bkz. Yang, *aynı eser*, s. 97.

[25] *Hui-yao* (Toplanmış kanunlar) terimi için bkz. Yang, *aynı eser*, s. 97.

[26] *Kuo-shıh* (Milli Tarih) terimi için bkz. Yang, *aynı eser*, s. 97 ve 108.

[27] *Ch'ing-li kuo-ch'ao hui-yao* kitabı için bkz. T'ang Chung, *Sung Hui-yao yen-chiu*, (*Shang-wu yin-shu-kuan* edisyonu), Taiwan, 1966, Cilt I, s. 3-4. Aynı zamanda bkz. Christian Schwarz - Schilling, *Der Friede von Shan-yüan (1005 n. Chr). Ein Beitrag zur Geschichte der Chinesischen Diplomatice, Asiatische Forchungen*, Wiesbaden, 1959, Cilt I, s. 13.

[28] *Sung Hui-yao*'nun kayıp bölümleri için bkz. Schward - Schilling, *aynı eser*, s. 16.

Diğer taraftan Li Tao tarafından derlenen *Hsü Tz'u-chıh t'ungchien ch'ang-pien (Che-chiang shu-chü* edisyonu, 1881), Cilt 50, bölüm 11, s. 7a kitabındaki bir bölümden öğreniyoruz ki *Kuo-shıh* (Milli Tarih), Chen-tsung saltanat devrini de (998–1023) içermektedir ve bu yüzden 1023 tarihinden sonra tamamlanmış olmalıdır. *Kuo-shıh-yüan* (Milli Tarih yazıcılığı bürosu) üyesi olan ve *Shıh-lu*, *Hui-yao* ve *Kuo-shıh*'yı kullanmış olan Li Tao'nun 996 senesindeki olayları tartıştığı bir notunda, (bu üç çalışmada) Chiu-tz'u (Kuça) Uygurları ile ilgili daha özel bilgiler bulunmaktadır. Li Tao'nun bu çalışmasından bize ayrıca Kuça bölümünün *Kuo-shıh*'dan ayrı bir bölüm olmadığını ve Uygurlar bölümü içinde geçtiğini öğreniyoruz.

Bizim kullandığımız Wang Yen-te seyahatnamesi ile ilgili metin *Hui-ch'u ch'ien-lu* kitabındadır ve bu metin de *Kuo-shıh*'ya dayanmaktadır. Li Tao'nun Wang Yen-te seyahatnamesinin metnini aldığı *Hsü Tz'u-chıh t'ung-chien ch'ang-pien* (bölüm 6, s. 7a-8b) kitabı ise, Chavannes ve Pelliot'un daha önce "Un traité Manicheen ...", s. 309 da belirttikleri gibi diğer bütün kaynaklardan bağımsızdır. Bu kitapta, seyahatname özetlenmiş, kısaltılmış ve diğerlerinden farklı bir sıra ile sunulmuş olmasına rağmen, birtakım yeni bilgiler eklenmiş ve farklı kelimeler kullanılmıştır.

Wang Yen-te seyahatnamesinin *Hui-yao* versiyonunun orijinali tam değildir. Bu güne kadar yalnızca benim kullandığım metnin son paragrafından bulunan sonuç kısmı zamanımıza kadar gelebilmiştir. Bu kısım aynı zamanda *Sung Hui-yao*'da Kao-ch'ang bölümünde de bulunmaktadır. [29] Nitekim, "Wang Yen-te önce Ta-tan (Tatar) sınırına ulaştığı zaman ..." cümlesiyle başlıyan bölüm, *Sung Hui-yao*, *Yung-lo ta-tien* ile birleştiği sırada, başlangıç kısmının kaybolduğunu bize göstermektedir. [30] Diğer taraftan, *Hui-yao* versiyonunun eksiksiz bir şeklinin herhangi bir çalışmada bize kadar ulaşmadığı görülmektedir. [31]

[29] Bkz. Schward - Schilling, aynı eser, 14 ve 16. *Sung Hui-yao* kitabı ile ilgilenenlerin çalışmalarında, bizim çalışmalarımızla ilgili dikkati çeken herhangi bir bilgiye rastlıyamadım.

[30] Kao-ch'ang ile ilgili bir sayfalık bölüm, *Yung-lo ta-eien* kitabının 6291 inci sayfasındadır. *Hui-yao*'nun *Yung-lo ta-tien* ile birleştirilmiş olan diğer bölümleri için bkz. Schward - Schilling, *aynı eser*, s. 16, not 31.

[31] *Sung Hui-yao* versiyonunda ki müphem ifadeler, "[bu] Yen-te'nin hikayesidir," *Wen-hsien t'ung-k'ao*'nunkiyle aynıdır. Bu durum ise, *Hui-yao*'yu kullandığını bildiğimiz Ma Tuan-lin'in (bkz. Schwarz - Schilling, *aynı eser*, s. 17 ve T'ang Chung, *aynı eser*, Cilt III, s. 15) *Hui-ch'u ch'ien-lu*'yu gördüğü gibi, Wang Yen-te seyahatna-

Seyahatnamenin bize ulaşan metni, birinci kısmını Wang Ming-ch'ing'in [32] yazdığı ve 1166 da tamamlanan *Hui-ch'u ch'ien-lu* kitabının dördüncü bölümünde bulunmaktadır. [33] Ayrıca biz Wang Ming-h'ing'in kendi sözlerinden, anlıyoruz ki, bu seyahatname *Kuo shıh*'-dan alınmıştır. [34]

Wang Ming-ch'ing'in çalışmasının Sung devrinde birkaç kez basıldığını görüyoruz. *Ch'ien-lu* baskısının 1190 tarihinden önce iki bölüm halinde *Pai-ch'uan hsüeh-hai* kitabında kısaltılmış olarak yayımlandığını görüyoruz. [35] Ancak, Wang Yen-te seyahatnamesi burada yoktur.

---

mesinin *Hui-yao* versiyonundan da yararlandığını göstermektedir. *Hui-yao* versiyonundaki bu küçük bölüm, (*Wen-hsien t'ung-k'ao*' dakini de içeren) kullanılan metinden iki kelime daha kısaysa da, bu durum genel anlamı değiştirmemektedir.

[32] Wang Ming-ch'ing, Ju-yin şehrinde 1127 tarihinde doğmuştur. Çalışmasının ilk bölümü olan *Hui-ch'u ch'ien-lu*'yu 1166 da tamamlamıştır.

Hou-lu olarak bilinen ikinci bölüm ise 1194 de tamamlanmıştır.

San-lu isimli üçüncü bölümü de 1195'de tamamlamış ve *yü-hai* isimli son bölümü ise 1196–1197 de bitirmiştir.

Ch'ing sülalesi alimi olan Lu Wen-chao (1117–1195) *Pao-ching-t'ang Wen-chi*, (*Kuo-hsüeh chi-pen ts'ung-shu* serisi, Commercial Press, Shanghai, 1937, Cilt I, s. 94) Wang Ming-ch'ing'in bir âlim aileden geldiğini söyler. Aynı zamanda babasının arkadaşlarıyla arasında meydana gelen tartışmaların bilgisini arttırdığını, şöhretli ve itibarlı insanların takdirini kazandığını, böylece daha sonra *Kuo-shıh* (Milli Tarih) komisyonuna başvurduğunu söylemektedir.

[33] *Hui-ch'u-lu* (*Sung-tai shih-k'o pi-chi ts'ung-k'an* serisi, *Chung-hua shu-chü* edisyonu, Pekin, 1961) kollektif bir çalışmadır. Kitabın önsözünde yazar ve çalışmanın farklı kopyaları hakkında bilgi verilmektedir. Değişik kopyalar arasındaki farklılıklar ayrıca bir liste halinde gösterilmiştir. Özellikle *Ekler* bölümü (s. 359–391) değişik kopyaların problemleri ile ilgili çalışmaların özetleri ile doludur. Burada, çalışmaların farklı kopyalarıyla ilgili bu kısımdan büyük ölçüde yararlandım.

[34] Bkz. *Tercüme Bölümü Notları*, not 140.

[35] *Pai-ch'uan hsüeh-hai* kitabı Tso Kuei tarafından derlenen bir Ming Sülalesi kolleksiyonudur. Benim kullanmış olduğum edisyonda, deleyicinin Wang Ming Ch'ing olan ismi Yang Wan-li olarak verilmiştir. Bu derleme, iki bölüm halinde *Hui-ch'u ch'ien-lu*'nun içeriğini ihtiva etmektedir. (Bkz. *Pai-ch'uan hsüeh-hai*, *Po-ku-chai* edisyonu, Shanghai, 1921, defter 8, *Hui-ch'u-lu*, Bölüm I ve Bölüm II). Wang Kuo-wei, "Ch'eng-chai Hui-ch'u-lu", *aynı eser*, Cilt 4, s. 1476–1479 da bu edisyonu ve onun tarihini tartışmaktadır. Bu çalışmada özellikle *Ch'ien-lu*'nun bölümlere ayrılmamış olmasının gerekliliği üzerinde durulmaktadır. *Hui-ch'u-lu*'nun Pekin edisyonunda (s. 5) editörler, Wang Kuo-wei'yin ifadelerinin haklı olduğunu ve var olan birçok yalnışın bu önemli edisyonunun ancak düzeltildikten sonra kullanılabileceğini gördüklerini söylüyorlar. Editörlerin tashihleri *Chiao-k'an-chi* (Mukayese Notları) eserlerinde de yer almıştır.

Ch'ien-lu'nun bu baskısından başka, üçten fazla Sung baskısının 1195 ten sonra yapıldığını görüyoruz.[36] Bunlardan en iyisi (yayınlayanın ismi bilinmeyen) genellikle Wang veya Lu kopyası olarak bilinen *Lu Hsin-yüan* kopyasıdır. Bu kopya her nasılsa şimdi Japonya'da bulunmaktadır.[37] İkinci iyi baskısı ise, Lin-an-fu'da bulunan *Ch'en tao-jen-shu chi-p'u*'dur. Bu kopya şimdi Pekin kütüphanesinde bulunan *Pai Sung i-ch'an olarak bilinenidir.*[38]

Wang Ming-ch'ing'in çalışmasının üçüncü basımı, *Lung-shan shu-t'ang* tarafından yapılmış ve bundan dolayı da *Lung-shan* baskısı olarak bilinmektedir. Dört bölüm ve yirmi alt bölümden oluşan bu kopya Pekin kütüphanesi tarafından son zamanlarda elde edilmiştir.[39] Wang Ming-ch'ing'in eserinin ilk kopyasının büyük bir bölümü, Ming Sülalesinin sonlarına doğru yaşamış olan Mao Chin (1598–1656) in *Chin-tai pi-shu* isimli eserinin içine alınmıştır.[40] Daha sonra Chang Chao-wen, Chia-ch'ing saltanat devrinde (1796–1820) *Hsüeh-chin-tai pi-shu* kolleksiyonunu derlediğinde, çalışmasına *Chin-tai pi-shu* edisyonunun *Hui-ch'u-lu* kısmını da eklemiştir.[41] Öyle görünüyor ki, Mao Chin'in ilk kopyasının *Ch'ien-lu* bölümünün birinci ve ikinci bölümleri kaybolmuştur. Bu bölümler sonradan *Wang* yahut *Lu* kopyası olarak da bilinen Ch'ing sülalesi zamanında yeniden yazılmıştır. Bu *pu-ch'ao* (tamamlayıcı kopya) sonradan Han-fen-lou tarafından bulunarak *Ssu-pu ts'ung-k'an hsü-pien* serisinden yayınlanmıştır.[42] Bu kopya da

[36] Ch'ing Yuan döneminin ilk yıllarına (1195) ait kayıtları ihtiva eden *Shih-lu-yuan*'ın bu kopyaları, baskının daha sonraki tarihlerde yapıldığını göstermektedir. Bu konuda bkz. Yü Chia-hsi, *Ssu-k'u t'i-yao pien-cheng*, Pekin edisyonu, s. 361.

[37] Bu kopya Pi Sung-lou tarafından elde edilmiştir. Bu kopya, Lu Hsin-yüan tarafından *Pi Sung-lou ts'ang-shu-chih (Hui-ch'u-lu*'nun Pekin edisyonu, s. 368) kitabında tanıtılmıştır. Bu kopya kendisinden sonra *Wang* kopyası olarak adlandırılmıştır. Lu Hsin-yüan dahi bu kopyanın *Pai Sung i-ch*'an kopyasından daha iyi olduğunu söylemektedir.

[38] 1763–1825 tarihleri arasında yaşamış olan Huang P'i-lieh'nin Sung kopyasından elde ettiği ve *Pai Sung i-ch'an* olarak isimlendirdiği kopyadır.

[39] Bu kopya *Pei-ching T'u-shu-kuan shan-pen shu-mu* da bir Sung Sülalesi *Lung-shan* baskısı olarak bulunmaktadır. Bkz. *Hui-ch'u-lu*, Pekin edisyonu, s. 391.

[40] Bkz. *Hui-ch'u-lu*, Pekin edisyonu, s. 5.

[41] Bkz. *yukarıdaki eser*, s. 5.

[42] Chang Yüan-ch-i, *Han-fen-lou* kitabında, tamamı on defter, dört bölüm ve yirmi kısımdan oluşan ve *Lung-shan-t'ang* tarafından bastırılan kitabı, Sung baskısından taklit edilmiş bir kopya olarak göstermektedir. Chang Yüan-ch'i, bu kitabın bir zamanlar Mao-chin'in elinde olan ve "ilaveli kopyalar" sınıfına dahil olan bu kopyanın bir Sung kopyası olarak kabul edilmesi lazım geldiğini söylemektedir. Bkz. *Hui-ch'u-lu*, Pekin edisyonu, s. 368–369.

halen Pekin kütüphanesinde mevcuttur.[43] *Ssu-pu ts'ung-k'an* edisyonları bütün çalışmalar için en güvenilir bir kaynak olmasına rağmen, ben Wang Yen-te seyahatnamesi ile ilgili bu çalışmada *Chin-tai pi-shu* edisyonunu kullandım. Çünkü, seyahatnamenin bulunduğu 4. bölüm (*Ch'ien-lu* bölümü) en eski baskı hüviyetini taşımaktadır. Bu edisyonun aslı da Pekin kütüphanesinde bulunmaktadır.

Diğer taraftan, *Wen-hsien t'ung-k'ao*, *Sung shıh* ve *Shou-fu* kitaplarındaki Wang Yen-te seyahatnamesinin metinleri diğer kaynaklardan daha orijinal olarak gözükmektedir. *Wen-hsien t'ung-k'ao* tarih olarak diğerlerinden daha önce yazılmasına rağmen, hatalı bir metindir.[44] *Wen-hsien t'ung-k'ao*'ya baktığımız zaman, *Sung shıh* ve *Shou-fu* da görmediğimiz yazım hatalarıyla karşılaşmaktayız. Gerçekte *Sung shıh* metni, diğerlerine oranla daha düzeltilmiştir. Ayrıca, *Sung shıh* ve *Shou-fu*'da *Wen-hsien t'ung-k'ao* ve *Hui-ch'u ch'ien-lu* kitaplarında görmediğimiz önemli bir ayrıntı göze çarpmaktadır.[45] Bu ayrıntıyı yalnızca Li Tao'nun özetlenmiş versiyonunda buluyoruz. Bu nedenle *Wen-hsien t'ung-k'ao*, *Sung shıh* ve *Shou-fu* metinleri bilemediğimiz bir başka kaynaktan alınmış görünmektedirler ki, bu kaynak ne *Shih-lu* (gerçek kayıtlar ne *Hui-yao* (Toplanmış kanunlar), ve ne de *Kuo-shıh* (Milli Tarih) 'dır.

Wang Yen-te seyahatnamesinin çok yakın zamanda yapılmış bir diğer yayını da *Hui-ch'u-lu*'nun Pekin edisyonu içinde olanıdır. Editörler bu metni Pekin kütüphanesindeki orijinal Sung dönemi baskısı ile karşılaştırarak ve onu esas alarak *Ssu-pu ts'ung-k'an*'dan almışlardır.

Biz şimdiye kadar gördüğümüz Wang Yen-te seyahatnamesinin farklı edisyonlarında, seyahatnamenin isminin de farklı olduğunu görmekteyiz. *Hui-ch'u ch'ien-lu*'da "Wang Yen-te Seyahatnamesi; bir elçi olarak Kao-ch'ang'a yaptığı seyahat sırasındaki gözlemler" şeklinde belirtilmesidir. Biz bu seyahatnameye bu başlığın Wang Yen-te'nin kendisi tarafından değil, Wang Ming-ch'ing tarafından verildiğini görüyoruz.

[43] Bkz. *Hui-ch'u-lu*, Pekin edisyonu, s. 391.

[44] "Tercüme Bölümü Notları" kısmında *Wen-hsien t'ung-k'ao*'nun farklı olduğu yerleri gösterdim. Bunu, *Wen-hsien t'ung-k'ao* metnin en iyi olduğu için değil, bu metni Julien tercüme ettiği için yaptım.

[45] Bu fark için bkz. "Tercüme bölümü notları", not 91.

Seyahatnamenin diğer versiyonlarındaki başlıklar ise şöyledir: *Sung shıh*'da "Hsi-chou ch'eng-chi" (Hsi-chou'ya seyahatin hikayesi), *Wen-hsien t'ung-k'ao* ve *Shou-fu*'da "Kao-ch'ang Hsing-chi" (Kao-ch'-ang'a seyahatin hikayesi) olarak geçmektedir. Gerçekten de bütün bu versiyonların kendi aralarında *Hui-ch'u ch'ien-lu* hariç olmak üzere benzer bir isimle başlaması, yukarıda da belirttiğim gibi, bir tek ortak kaynaktan alınmış oldukları fikrimi de doğrular mahiyettedir.

C. WANG YEN-TE'NİN BİYOGRAFİSİ [46]

Wang Yen-te, Ta-ming[47] şehrinde dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarında Chin sarayında[48] çalışmış ve T'ai-p'ing Hsing-koo saltanat yılının başlangıcında (981) *Tien-ch'ien ch'eng-chıh*[49] olarak görevlendirilmiştir. Daha sonra ikinci defa tekrar *Kung-feng-kuan*[50] (İmparatorun hizmetinde görevli (hadımağaları) olarak görevlendirilmiştir.

T'ai-p'ing Hsing-kuo saltanat yılının altıncı senesinde (979) Kao-ch'ang'dan bir elçilik heyeti gelerek saraya hediyelerini sundular. Çin imparatoru, uzak bir ülkeden böylesine saygı dolu bir takdir görmesi üzerine, Yen-te'yi ve Po-Hsiung'u bu ziyaretin karşılığı olarak Kao-ch'ang'a gönderdi.

Wang Yen-te ve arkadaşları, Hsia-chou üzerinden Sarı nehiri geçerek Sha-chi (Çölü)ne geldiler. Buradan sonra I-chou (Hami) şehrine vardılar. Eğer bir kimse buradan bakarsa Pei-t'ing (Beş Balık)'e 15.000 *li* mesafe vardır.

[46] Wang Yen-te'nin biyografisi *Sung Shıh,* bölüm 89, s. 4b-5b de bulunmaktadır. Julien *(aynı eser*, s. 50) ise yine aynı devirde yaşamış olan diğer bir Wang Yen-te'nin biyografisini *(Sung Shıh*, bölüm 89, s. 1a-2a) tercüme etmiştir.

Bizim seyyahımız olan Wang Yen-te'nin diğer bir hayat hikayesi için bkz. *Ajia rekishi jiten*, Cilt II, s. 8-9.

[47] Bugünkü Güney Honan eyaleti içindedir.

[48] "Saray" olarak çevirdiğimiz "*ti*" kelimesi, prens ve prenseslerin sarayda oturdukları yer olarak bilinmektedir. Han hanedanlığı zamanındaki kökenleri için bkz. Lien-sheng Yang, "Notes on the Economic History of the Chin Dynasty," *Studies in Chinese Institutional History*, Harvard-Yenching Institute Studies, XX, Cambridge, 1963, s. 178, not 101.

49 *Tien-ch'ien ch'eng-chıh* (Buyrukları ileten kişi). Ayrıca bkz. *Tercüme Bölümü Notları*, not 4.

[50] Kung-feng-kuan (İmparatorun hizmetinde görevli (hadımağaları), ayrıca bkz. *Tercüme Bölümü Notları*, not 2.

Yung-hsi saltanat yılının ikinci senesinde (985) elçilik heyeti geri döndüğü zaman Wang Yen-te *Hsi-chou ch'eng-chi* "Hsi-chou'ya seyahatin hikayesi"ni kaleme aldı ve imparatora sundu. Bunun üzerine kendisine *Ch'ung-i fu-shih*[51] görevi verildi ve Yü-ch'u'ya[52] yönetici loarak atandı.

[51] *Ch'ung-i fu-shih* (ibadetler bürosunun başkan yardımcısı), ayrıca bkz. Chang Fu-jui, *aynı eser*, s. 284.

[52] *Yü-ch'u* (saray mutfağı), ayrıca bkz. Chang Fu-jui, *aynı eser*, s. 415.

1. BÖLÜM

UYGURLARIN KISA SİYASÎ TARİHİ

Uygurlar, kendinden önce kurulmuş olan Hunların ve Köktürklerin kültür mirası üzerine kurulmuş olmakla beraber, bu devletlere nazaran tam bir yerleşik hayata geçmesi ve artık taş üzerine yazılmış belgeler yerine kağıtlar üzerine yazılmış belgeler bırakmaları eski Türk kültür hayatı bakımından çok önemli neticeler doğurmuştur. Siyasî tarihlerine nazaran kültür tarihleri çok daha ağır basan bu Uygurlar, denilebilir ki, Orta Asya Türk Tarihi bakımından hem devlet olarak yaşadıkları dönemde hem de yıkılışlarından sonra çok uzun süre kültürlerini yaşatabilmeleri bakımından önemli olmuşlardır.

Atlı göçebe bir hayat tarzından, yerleşik hayat tarzına geçişlerinin ve bu uygarlığa kendi karekterlerini katarak yeni bir kültür yaradılışının en güzel örneğini Uygurlarda görmekteyiz. Uygurların bu gelişmesinde hiç şüphesiz Çin ve Hint uygarlıklarının da etkileri vardır. Ancak, Uygurlar bu uygarlıklardan etkilenirken bunu kendilerine özgü bir şekilde, kendi kültürleri içinde yaşatmışlardır. Uygurlar arasında kendini gösteren kültür yenileşmesi yeni kültürdeki gelişme çizgileri, yaşadıkları yeni coğrafî bölgenin etkisini hissettirmektedir. Uygurlarda, Bozkır ve Atlı Göçebe özellikleri, şehir kültürü içinde biçimlenmiştir. Uygur şehirlerinden geçen kervan yolları ileride, Doğu - Batı uygarlıkları ile temas imkânı sağlamıştır.

Uygurların bir devlet olarak ortâya çıktıkları, 744 senesinden önceki yaşayışlarına baktığımız zaman, bunların Orhun ve Selenga nehirleri kıyılarından Aral Gölü çevresine kadar yayıldıklarını ve zaman zaman değişik isimler altında anılan bir Türk kavmi olduklarını görmekteyiz.[1] Bu devrede Uygurlar ilk önce Çinlilerin Hsiung-nu dedikleri Hunların, daha sonra da Juan-Juan (Avar)ların hakimiyetleri altına girmişlerdir. 487 tarihinde Uygurların bir kısmı Selenga nehri bölgesini terkederek İrtiş nehri havzasına gelip yerleşmişler ve bu bölgede bağımsız olarak yaşamaya başlamışlardır. Fakat bu bağımsız-

[1] Uygurlara değişik zamanlarda Çinliler tarafından verilen isimler sırasıyla, Kao-ch'e, Yüan-ho, Wu-hu, Wei-ho, Wei-hu, Hui-hu ve Hui-ho'dur.

lıkları çok uzun sürmemiş ve tekrar Avarların hakimiyetleri altına girmişlerdir.

Bu devirde Uygurların yaşayışları, diğer pek çok Orta Asya kabilesinde görüldüğü gibi, gayet basit bir tarzdadır. Bunlar konar-göçer oldukları için daima bir yerde oturmayıp, hareket halinde idiler. Nüfus bakımından da fazla kalabalık olmayan Uygurların ata binmede ve ok atmada ki becerilerinin, eski bir geleneğin devamı olduğu bilinmektedir. Disiplin cezaları çok şiddetli olup bilhassa, hırsızlık ve ırza geçme gibi olayların çok ender olması dikkat çekicidir. Uygurların bu zamanlarda oturdukları toprakların çok verimsiz olması, hayatlarını çoğu kez etrafta bulunan diğer göçebe veya yarı yerleşik kabileleri yağma etmekle devam ettirme mecburiyetinde bırakmıştır. Selenga, Orhun ve Tola nehirlerinin etrafında kümelenmiş olan Uygurların atları az fakat buna mukabil sığırları çoktu. Yüksek tekerlekli arabaları vardı. Bundan dolayıdır ki, bu devirde, Çinliler tarafından kendilerine "Kao-ch'e" (Yüksek arabalılar) denilmiştir. Göç ederken veya harp sırasında bu arabalarına çok güvenirler ve sulh zamanlarında da bu arabalarını ev olarak kullanırlardı.

Göktürkler zamanına gelindiğinde, Orhun ve Selenga nehirlerinin civarında "Töles" ismi ile anılan bir kabileler topluluğunun yaşadığını görmekteyiz. Bugu, Tongra, Bayırku, Ediz ve Uygur gibi oymaklar, Göktürklerin hakimiyetinde uzun zaman yaşamışlar, fakat Göktürklerin zayıflama döneminde bir birlik meydana getirerek, Çinlilerin yanında yer alıp, Göktürklerin yıkılmalarına sebep olmuşlardır. İşte bu Uygurlar, Töles topluluğu içinde zamanla kuvvetlenmiş ve bütün bu oymaklar topluluğunun başına geçmişlerdir. Bu töles birliğine daha sonraları Karluk, Basmıl ve Türgeç gibi daha büyük Türk kabileleri de dahil olmuştur.

Çin sülale yıllıklarında, 6. yüzyıldan sonra, Uygurlardan daha çok söz edildiğini ve kendilerine Çince "Hui-ho" (Şahin sürati ile dolaşan ve hücum eden) dendiğini görmekteyiz. [2]

Göktürkler döneminde kurulmaya başlıyan Uygurları bir oymak halinde ilk defa toplayan ve 605 senesinde bu birliğin başına geçen Shih-chien ismindeki şahıstır. Öldükten sonra kendisine ayrıca Ssu-

[2] Bkz. Colin Mackerras, *The Uighur Empire 744–840, According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra, 1968, s. 1.

chin adı da Çinliler tarafından verilmiştir. Ssu-chin ünvanının da "İrkin/Erkin" olması kuvvetle muhtemeldir.[3]

Ssu-chin'den sonra yerine oğlu P'u-sa geçmiştir. Kendisinin başa geçtiği yıl kesin olarak bilinmemekle beraber, 626 senesinde öldüğü kesindir.4 İsminden, kendisinin bir Budist olduğu zannedilen P'u-sa'nın, Göktürkler karşısında elde ettiği başarılardan dolayı kendisine "kahraman, vatana hizmet eden" anlamına gelen "Alp İlteber" ünvanı verilmiştir.[5]

P'u-sa'nın başa geçmesiyle güçleri artan Uygurlar, artık Göktürkler için iyice tehlikeli olmağa başlamışlar ve 606 senesinde Göktürk hükümdarı kendilerine ağır vergiler yükleyince Uygurların büyük bir kısmı, bulundukları bölgeden ayrılarak daha kuzeye gitmişlerdir. Ancak, ayrılıp giden bu Uygurların 100.000 çadırı bulduğu ve Çinlilerle birlik olarak Göktürklerle Barköl civarında savaşıp, Çinlilerin bu tarihten sonra büyük takdirini kazandıkları bilinmektedir.

P'u-sa'nın 626 senesinde ölümünden sonra kimin başa geçtiğini Çin kaynakları bildirmemektedir. Ancak 646 senesinde T'u-mi ismindeki bir şahsın başa geçtiğini görüyoruz. Bu devirde Çinin başında bulunan T'ang sülalesi imparatoruna haraç gönderdiği için, imparator tarafından kendisine generallik ünvanı ile bugünkü Dış Moğolistan bölgesine tekabül eden Han-hai Askeri valiliğinin idaresi verilmiştir. Yine Çin kaynaklarının bildirdiğine göre T'u-mi-tu, "Kağan" ünvanını kullanan ilk Uygur hükümdarıdır.

T'u-mi-tu'nun ölümünden sonra yerine geçen oğlu P'o-jun, T'ang sülalesine yardımlarından dolayı Çinliler tarafından çeşitli zamanlarda mükâfatlandırılmıştır. Ho-lu ayaklanması sırasında Çinlilere büyük yardımlarından dolayı kendisine, imparator tarafından "Sağ taraf askeri bölgesi büyük generali" ünvanı ile Han-hai valiliği verilmiştir.

P'o-jun'un ölümünden sonra bir "Urug"dan bir "Devlet" haline geçiş süreci içinde Uygurların başına pek çok kağan geçmiştir. Bu döne-

[3] İrkin/Erkin ünvanlarıyla ilgili olarak bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 3. Baskı, İstanbul, 1984, s. 123.

[4] Bkz. Özkan İzgi, "Uygur Kaganlarının T'ang Sülalesi tarihlerine göre Soy Kütüklerinin incelenmesi," Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, *Araştırma Dergisi, Ord. Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan' Özel Sayısı*, Sayı 13, Erzurum, 1985 s. 248.

[5] Bkz. Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 123.

min son kağanı olarak Hu-su görülmektedir. Esasında bu kişinin kağanlık yaptığına dair kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. Fakat Göktürkleri yenerek yeni bir kağanlık kuran Uygurların ilk kağanı olan Kutluk Bilge Kül Kağan'ın babası olduğundan büyük ihtimalle kendisi de kağanlık yapmıştır.

Ötügen Uygur Devletinin Kuruluşu

742 senesinde Basmıl, Uygur ve Karluklardan müteşekkil boylar Göktürklere hücum ederek Göktürk kağanlığını öldürmüşler ve yerine Basmılların lideri olan Hsieh-tieh-i-shıh kendini kağan olarak ilan etmiştir. Ötügen'de kurulan bu yeni "Kağanlık" da Uygurlar "Sol Yabguluk", Karluklar da "Sağ Yabguluk" mevkiine gelmişlerdir.[6] Bu arada 742 senesinde "Yabgu" ünvanını taşıyan Uygurların reisi Çine elçiler yollayarak Çin imparatorundan "Adaleti kabul eden reis" ünvanını almıştır.[7] 743 senesinde Uygur Yabgu'su Göktürklerin son kağanı olan Wu-su-mi-shıh (Ozmiş) Kağan'a hücum etmiş, diğer taraftan da Dokuz-Oğuz'ların başında bulunan oğlu da Oğuz birlikleri ile birlikte bu savaşa katılmıştır. Bu savaşta, Ozmış Kağan ağır bir yenilgiye uğramış ve karısıda Uygurlara esir olmuştur.

Göktürk Devleti'nin tamamen tarih sahnesinden silinmesine sebep olan en son darbe, 744 senesinde yine Göktürkler gibi "Aşina" soyundan gelen bir hükümdara sahip olan Basmıllar tarafından vurulmuştur. Basmıl kağanı, Ozmış kağanının başını keserek Çin sarayına yollamıştır. Bu tarihe kadar Uygurların hakimiyetinde olan Basmıllar bu başarılarından dolayı bağımsızlıklarını ilân ederler ve hükümdarları da Ötügen'de Kağan olarak başa geçmiştir. Kısa bir süre sonra, Uygurlar bu yeni kağana karşı isyan etmişler ve Karlukların yardımıyla da Basmılları yenerek kağanı öldürmüşlerdir. Böylece, Ötügen bölgesinde yeni bir kağanlık kurulmuş oldu.

744 senesinde Ötügen'de kurulan yeni devletin ilk kağanı Çin tarihletinde Ku-tu-lu P'i-chia Ch'üeh K'o-han olarak geçen "Kutluk Bilge Kül Kağan'dır. T'ang imparatoru tarafından kendisine "Feng-ı Wang" adı ve daha sonra da "Hui-jen" ünvanı verilmiştir. Bu tarihe

[6] "Yabgu" ünvanı, Türk Devletlerinin Doğu kısmını idare eden kişinin ünvanıdır. Bu ünvan için bkz. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, St. Petersbourg, 1903, s. 95.

[7] Bkz. Mackerras, *aynı eser*, s. 1.

kadar olan süre içinde Türk-Çin münasebetlerinde daima Çinliler tarafından Türklerde başa geçen kağanlara ünvan verilmesi ve onların kağanlıklarını tanıması olayı büyük merasimlerle gerçekleştirilmiştir. Kutluk Bilge Kül Kağan için de ünvan verilmesi ve kağanlığının tanınması hadisesi Çin sarayında bir merasimle gerçekleşmiştir. Kutluk Bilge Kül Kağan tarafından Çin sarayına bir elçi yollanmış ve elçi "Büyük İmparatorluk Sekreterliği" dairesi başkanı tarafından çağırılmış ve kendisine burada Kağanın atama evrakları verilmiştir. Elçi daha sonra binadan çıkarak kendisini başkentine geri götürecek olan imparatorluk arabasına binip şehirden ayrılmıştır. Şehir dışında arabasından inen elçi, kendi flama ve amblemleri ile yürüyüp ülkesine geri dönmüştür.[8]

T'ang sülalesi tarihçileri, Kutluk Bilge Kül Kağan zamanında Uygurların, Altay Dağlarından, Baykal Gölü'ne kadar uzanan bir bölgede hüküm sürdüklerinden bahsetmektedirler. Uygurlar bu devirde, kendilerine başşehir olarak, o zamanlar "Ordu Balığ" denen ve Hunlar zamanından beri bilinen, Yukarı Orhun Nehri üzerinde bulunan "Karabalgasun" şehrini seçmişlerdir.

Kutluk Bilge Kül Kağan 747 senesinde ölünce yerine oğlu Mo-yen-ch'o (Moyun Çur) Kağan başa geçmiştir. Kendisine "Tengride Bolmış İl itmiş Bilge Kağan" (Gökte doğmuş, memleketi idare etmiş, Bilge Kağan) ünvanı verilmiştir.

Moyun Çur Kağan zamanında Uygurlar, Batı'da Türgeşlerle mücadele etmişler ve bunları hakimiyetleri altına alarak sınırlarını Batı'da Sir Derya nehri boylarına kadar genişletmişlerdir. Kuzey'de ise, Kem nehri aşılarak Kırgızları kendilerine bağlamıştır. Moyun Çur zamanında en önemli münasebetler Çinle olmuştur. Bu sıralarda Çinde büyük karışıklıkların hüküm sürmekte olduğunu görmekteyiz. Karluklar tarafından desteklenen Arap kuvvetleri ile Çinliler arasında 751 senesinde Talas'da meydana gelen savaşta, Çinliler ağır bir mağlubiyete uğramışlar ve aynı zamanda Tarım bölgesinin Uygurların eline geçmesine sebep olmuşlardır. Annesi Türk olan An-lu-shan ismindeki bir Çin generali, Çinin bu iç karışıklığından istifade ederek isyan etmiş ve Çin imparatorluğu bu yüzden büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştır. Bu isyan üzerine Çinliler önce Araplardan yardım istemiş, fakat Arapların yardım edememeleri üzerine Uygurlar, bu

[8] Mackerras, *aynı eser*, s. 2.

yardımı kendileri sağlamıştır. İsyanın bastırılması üzerine, Çin imparatoru öz kızını Moyun Çur Kağan ile evlendirmiştir. Uygurlar bu başarılarından sonra, Çin nezdinde daha da kuvvetlenmişler ve Çin imparatoru tarafından kendilerine her yıl 20 bin top ipek verilmeğe başlanmıştır.[9] Diğer taraftan Moyun Çur Kağan'ın bıraktığı en büyük miras, Sine-Usu yakınlarında yine aynı isimle anılan bir yazıt bırakması olmuştur.[10]

759 senesinde Moyun Çur Kağan ölünce yerine Uygurlarda ki veraset geleneklerine göre büyük oğlunun tahta geçmesi lâzımdı. Fakat büyük oğlu bilmediğimiz bir sebepten dolayı öldürülmüş ve yerine Moyun Çur'un küçük oğlu kağan olarak başa geçmiştir. Çinliler tarafından "Teng-li mou-yü" (Tengri Mou-yü) diye isimlendirilen bu kağanın birkaç isminin olduğu görülmektedir. Bu isimlerden en tanınmışları 'Bugu" veya "Bögü" ile "Tengri"dir. "Bögü", Uygurcada "âlim, hekim" anlamına geldiği gibi, "Sihirbaz" anlamına da gelmektedir. "Bögü" ismini almasının sebebi hiç şüphe yok ki, Mani Dininin Uygurlar arasında yaymış olmasından kaynaklanmaktadır. Bögü Kağan'a 764 senesinin Haziran ayında "Tengride Kut Bolmış İl Tutmuş Alp Külük Bilge Kağan" (Gökte saadet bulmuş, vatanı idare etmiş, kahraman, meşhur Bilge Kağan) ünvanı verilmiştir.

Çin tarihi içinde ayrı bir yeri olan T'ang sülalesi iç ayaklanmalardan dolayı zayıflamaya başlamış ve hatta yıkılmaya yüz tutmuştu. Bögü Kağan Çini asilerin elinden kurtarmak için bir sefer düzenlemiş ve 762 senesinde Çinin önemli şehirlerinden olan Lo-yang'ı asilerin elinden kurtarmıştır. Bögü Kağan'ın Lo-yang seferi sırasında Çin'de uzun süre kalması, Uygur tarihi için manevi açıdan olduğu kadar, fikir tarihi bakımından da önemli neticeler doğurmuştur. Bögü Kağan, Çin'den ülkesine geri dönerken yanında dört Mani rahibini de birlikte getirmiş ve bu rahipler, Uygur medeniyetinin oluşmasında büyük rol oynamışlardır.

Uygurlar Maniheizm dinini kabul etmeden önce çeşitli dinlerle karşılaşmışlar ve bunlardan en son olarak Budizmi kabul etmişlerdir. Esasında Uygurlar, inanç alanında çok serbest olmuşlar, çabuk din değiştirmişler ve yeni kabul ettikleri bir dini yaymak için de çok çalış-

[9] W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947, s. 213.

[10] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 124.

mışlardır. Uygurların din husussundaki hoşgörülü olmalarında da başarılı olduklarını söyleyebiliriz.

Uygurlar Budizm diniyle daha Göktürkler çağında karşılaştıkları tahmin edilmektedir. Çünkü Uygur birliğinin kuran P'u-sa'nın adının sankritçe "Bodhisttva"dan geldiği ve kelimenin "B'ou-sat" olduğu bilinmektedir.[11] Uygurların 744 senesinde devletlerini kurduklarında halkın hiç olmazsa bir kesiminin Budist olduğunu söyleyebiliriz. Uygurlar, Budizm'in "Mahayana" (Büyük Sal) mezhebine bağlanmışlardır.[12] Diğer taraftan yukarıda da söylediğimiz gibi, Bögü Kağan, Lo-yang seferi sonrasında ülkesine dönerken, beraberinde dört Mani rahibini de götürmüştür. Mani dininin Uygurlar arasında yayılmasına karşı tepkiler o kadar şiddetli olmamış, buna mukabil, sanat ve ticaret yönlerinde büyük gelişme gösterdiğinden çok çabuk yayılma fırsatı bulmuştur. Uygurlar Mani dinini kabul ederken, şüphesiz onun ahlâki prensiplere dayalı bir din olduğunu gözden uzak tutmamışlardır. Mesela, şaman inancına göre adam öldürmek, insana ahirette faydalı olduğu inancına karşılık, Mani dininde yalnız adam öldürmenin değil, hayvan eti yemenin bile haram olmasına rağmen bu dine girebilmişlerdir. Eski inançları ile yeni din arasındaki çelişkiyi Uygurlar kendileri de görmüşlerdir. Bu durumu kendi kitabelerinde de dile getirmişler ve "Evvelce et yiyen kavim, bundan sonra pirinç yiyecek, evvelce adam öldürmek yaygın olan bu memlekette bundan sonra hayır hükümran olacaktır[13] demişlerdir.

Uygurlar bu yeni dinin tesirinde bu kadar uzun seneler nasıl kalabilmişlerdir? Kanaatimce bu dört Mani rahibinden çok Sogd tüccarlaırınn rolü çok büyük olmuştur. Çünkü, kendilerinden evvel Budistler ve çağdaşları olan Hıristiyanlar gibi Mani dini taraftarları da Sogdlar arasında kolayca kendilerine yer bulmuşlar ve onların arasında çok başarılı işler görmüşlerdir. Mani dininin taraftarları, Sogd kavminin ticaret işlerindeki başarılarından kendi dini propagandaları hususunda da istifade etmişlerdir. Orhun yazıtlarının bulunduğu bölgede Sogdça yazılmış küçük bir yazı parçası günümüze kadar gelebilmiş-

[11] P'u-sa adı için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* I, s. 87.

[12] Şinasi Tekin, *Maytrisimit*, *Burkancıların mehdisi Maitreya ile buluşma*, *Uygurca iptidai bir dram*, Ankara, 1976, s. 8.

[13] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 98.

tir. Bu yazıttan, Uygurlara Mani mezhebini öğretenlerin Sogd misyonerleri olduğu anlaşılmaktadır.[14]

Uygurlar Mani dinini o kadar çok benimsemişlerdir ki, bu dinin Çin'de yayıcısı ve koruyucusu olmuşlardır. Bir çok defalar (770, 771 ve 807 senelerinde) Uygur elçileri T'ang imparatorluğu sarayında, Çine yerleşmiş veya yerleşecek olan Maniheist toplulukların koruyuculuğunuda üstlenmişlerdir. 768 tarihinden itibaren Uygur kağanı Çin imparatorundan Çin'de Mani dininin yayılması için Hu-pei şehrine ve başka şehirlere Mani mabetleri inşa ettirmişlerdir. Bundan başka 807 senesinde de bir Uygur elçisi, Lo-yang ve Tai-yüan şehillerinde de Mani tapınakları kurulması için izin istemiştir.[15]

Mani dini ile birlikte Sogdların alfabelerini de alan Uygurlar, bu yeni yazı sayesinde milli bir edebiyat geliştirmişlerdir. Önceleri bu yeni yazı çeşidiyle Farsçadan bir çok Mani metnini Uygurcaya çevirmişler ve sonra Sankritçeden ve Çinceden Budist metinlerini çevirmişlerdir. Bu şekilde, Uygurlar diğer Türk ve Moğol milletlerine nazaran çok büyük ilerlemeler kaydetmişler ve hatta Cengiz Han zamanına kadar bu milletlerin hocalığını yapmışlardır.[16]

Uygur Mani edebiyatı, özenilerek yazılmış "İlahiler, Günah çıkarma formülleri, vaazlar ve efsaneler" şeklinde zamanımıza kadar gelmiştir. Yalnız bu eserler şimdiye kadar çoğu zaman menfi yönden elealınmış ve bu tutum Mani dini hakkında yalnış fikir veren görüşler olarak ortaya konmuştur.[17] Şimdiye kadar bizim tarihçiliğimizde de bu yol izlenmiş ve daha çok Mani dininin "savaşçılık özelliklerini" kaybettirdiği şeklinde düşünülmüştür. Mani dininin bu yönü hiç şüphesiz doğrudur. Fakat bunun yanı sıra Mani dininin yüksek ahlak seviyesi, musiki ve resim sanatlarına önem vermesi, bu dinin diğer önemli özelliklerindendir. Denilebilir ki, Hıristiyan ve Zerdüst felsefesi unsurları ile İran sanatını ihtiva eden Mani dini, Uygurların medenileşmesine yol açmıştır. Bu husus Uygurların kendi yazıtları olan Kara balgasun yazıtında da göze çarpmaktadır : "Vahşi âdetleri olan ve kan seline boğulmuş bu ülkenin sebzeyle beslenilen bir ülke haline

[14] Şinasi Tekin, "Mani Dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabulü," Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Ankara, 1965, s. 5.

[15] R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, *Attila/Cengiz/Timur*, Çev. Dr. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980, s. 131.

[16] Grouset, *aynı eser*, s. 132

[17] L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 109.

geldiği, insanların öldürüldüğü bu yerin, iyilik yapmanın teşvik edildiği bir yer haline geldiği" söylenmiştir.[18]

Bögü Kağan'ın veziri Tun Baga Tarkan, 780 senesinde Bögü Kağan'ı öldürüp yerine kendisi geçmiştir. İlk iş olarak da derhal Çin ile siyasi münasebetlerin düzeltilmesi yolunu seçmiş ve bunda da muvaffak olarak Çinlilerden "Alp Kutluk Bilge Kağan" ünvanını almıştır. Tun Baga Tarkan'ın kağan olarak başa geçmesi Çin sarayında da olumlu tesirler yaratmıştır. Tun Baga Tarkan, Uygurlar içindeki Dokuz Oğuz beylerini ortadan kaldırıp onların güçlerini kırınca, Uygur devletinde büyük karışıklıklar meydana gelmiştir.

Karabalgasun kitabesinde, Tun Baga Tarkan'ın kuvvetli şahsiyetinden, kuvvet ve kudreti ile herkese hakimiyetini tanıttığından, maharet ve cesaretiyle dahildeki ve hariçteki işlerini kolaylıkla yoluna koyduğundan bahsedilmektedir. Tun Baga Tarkan'ın kağan olmasından sonra, Uygur hükümdar sülalesinde bir değişiklik olmuş ve bu tarihten sonra, Tun Baga Tarkan'ın soyundan olanlar Uygur tahtına çıkmışlardır.[19]

Tun Baga Tarkan ölünce yerine "Ay Tengride Kut Bulmış Külük Bilge Kağan" (Ay Tanrısında saadet bulmuş ünlü Bilge Kağan) ünvanını almış olan oğlu geçmiştir. Görüldüğü gibi, bu kağanın ünvanındaki yenilik "Ay" kelimesinin olmasıdır. Uygur Devleti kurulduğundan beri, kağanların ünvanlarında bu kelimeye rastlanmamıştır. Bilindiği gibi, "Ay" Manihezm'de önemli olan bir mefhumdur. Bu sebeple, Mani dini ilk tesirini kağanların ünvanlarında göstermeğe başlamıştır. "Ay" Manihezm'de "Gök" kadar önemli bir mefhumdur.[20]

Karabalgasun yazıtında, bu kağanın Uygurların örf ve adaletlerini islah etmeğe çalıştığından bahsetmektedir. Karabalgasun yazıtının Maniheist bir düşünce ile yazıldığı göz önünde tutulursa, bu kağanında Bögü Kağan gibi, Mani dinini yaydığı ve ünvanının başına "Ay" kelimesinin niçin konduğunu anlıyabiliriz.

Bu kağan zamanında Orta Asya'da karışıklıklar çıkmıştır. Beşbalık şehrinin yakınlarında yaşıyan Şato Türkleri, Çinlilere karşı koyabilmek için Tibetlilerle anlaşmışlardır. Diğer taraftan Uygurlar ise,

[18] Chavannes - Pelliot, "Un traite manicheen retrouve en Chine", *Journal Asiatique*, Sayı 11, 1913, s. 268.

[19] Mackerras, *aynı eser*, s. 91.

[20] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 99.

Başbalık'daki kendi çıkarlarını koruyabilmek için bu Şato Türklerine cephe almışlardır. Şato'larla yapılan savaşta Uygurlar mağlup olmuşlar, ülkesi üzerinde itibarı sarsılmış olan Kağan ise karısı tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.

Öldürülen bu kağanın yerine küçük kardeşi başa geçmiştir. Ancak Türk töresine göre yerine oğlu geçmesi lâzım geldiğinden, devletin ileri gelelleri tarafından kendisine cephe alınmış ve yeni kağanı taraftarlarıyla birlikte öldürmüşler yerine ise kağanını küçük oğlunu tahta çıkarmışlardır. To-loszu Kağan zamanında Tibetliler mağlup edilmişlerdir. To-lo-szu Kağan arkasında hiçbir halef bırakmadan 794 senesinde ölmüştür.

To-lo-szu'nun yerine 794 senesinde nazırı Kutluk Bilge "Ay Tengride Ulug Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan" (Ay ve Gökte kısmet bulmuş, kahraman, büyük Bilge Kağan) ünvanı ile başa geçmiştir. Kendisi aynı zamanda Bögü Kağan'ı öldürerek yerine geçen Tun Baga Tarkan'ın torunudur. Kutluk Bilge Kağan'ın Töles kabilelerinden birisine mensup olduğu biliniyorsa da, hangi kabileye mensup olduğu meçhuldür. Ölen kağanın yerine nazırının geçmesi, kağanla bu kişi arasında bir akrabalık olup olmadığı meselesini de ortaya getirmesine rağmen, bu hususta da bir bilgi kaynaklarda mevcud değildir.

Kutluk Bilge Kağan'ın başlıca faaliyetlerini şöyle sıralıyabiliriz. Tibet ve Karlukların Uygurlara karşı teşkil ettikleri çeteleri ortadan kaldırmış ve Karlukları tamamen kendisine tâbi kıldıktan sonra Turfan Bölgesine inmiştir. Burada da Tibet ve Karluk kabileleriyle karşılaşmış ve bunları tamamen ortadan kaldırdıktan sonra, şehirleri geri alarak, asayişi bozmayan bölge halkını mükâfatlandırmış, asayişi bozanları ise şiddetle cezalandırmıştır.

Kutluk Bilge Kağan'ın en büyük icraatı, Kırgız seferidir. Kırgız seferi kendi adını ebedileştirmiştir denilebilir. Orta Asya'nın kuzeyinde oturan ve bir Türk kabilesi olan Kırgızlar, cesur ve kuvvetli bir kabileydiler. Uygurlar, bugünkü Turfan bölgesine hakim olunca, Kırgızların güney bölgeleri ile ilişkileri tamamen kesilmişti. Bu yüzden Kırgızlar daha kuzeye çekilmek zorunda kalmışlardır. Karabalgasun yazıtına göre, bu dönemde Kırgızlar 400.000 den fazla okçuya sahipmişler. Yapılan bu savaşta Kırgız kağanı öldürülmüştür. Yazıttaki bilgilere göre, Kırgızlar tarafından terkedilen at ve sığırların sayısı vadiler dolusu, elde edilen silahlar ise bir dağ yüksekliğindeymiş. [21]

[21] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 102.

Kutluk Bilge Kağan 805 senesinde ölünce, yerine "Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külük Bilge Kağan" (Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Kağan) geçmiştir. Bu kağanın önemli faaliyetleri arasında, Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden biri olan Kuça'yı Tibetlilerin elinden kurtarması ve Maniheizmin Uygurlar arasında yayılması için göstermiş olduğu gayrettir. 806 senesinde Uygurların başkenti Ordu-balık'ta Mani rahipleri ile kağan, ülkenin idaresi hakkında konuşmuşlar ve kağan Mani rahiplerinin ülkesinde oturmaları için devamlı oturma müsaadesi vermiştir. Bu devirde Uygur ülkesinde pek çok Mani mabedinin yapıldığını görüyoruz. Uygurlar Mani dininin Çinde de yayılmasını istemişler ve burada yapılacak Mani mabetleri için Uygur ustalarını göndermişlerdir. 807 senesinde Çin'de kurulacak olan bütün mabetlerin imtiyazı Uygurlara verilmiştir. Çin'de Mani mabetlerinin kontrolu bahanesiyle Uygurlar yavaş yavaş Çine yerleşmeye başlamışlar ve bu devirdeki Uygurların Çin hakimiyetleri, Cengiz Han devrine kadar devam edecek olan Uygur kolonilerinin kurulmasına yol açmıştır.

Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külük Bilge Kağan 808 senesinde ölünce yerine "Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan (Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman Bilge Kağan) geçmiştir. Bu kağan'ın diğer Uygur kağanlarına nazaran önemi, Karabalgasun yazıtını kendi adına yazdırmış olmasıdır. Bu dönem Uygurlarının ve bilhassa Kağanlarının faaliyetlerini en az Çin kaynakları kadar bu yazıttan öğreniyoruz.

Karabalgasun yazıtı, Türkçe, Çince ve Sogdça olarak yazılmıştır. Bütün dillerdeki metinler ne yazık ki şimdiye kadar sağlıklı bir şekilde Türkçeye kazandırılamamıştır.[22]

Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kağan'ın önemli siyasi faaliyetleri yoktur. Kendinden önceki kağanlar gibi Maniheizmin yayılması için fazla bir gayret göstermemiştir. Bu kağan'da Çin imparatorundan bir prenses istemiş ve şimdiye kadar olduğu gibi, bu prensesin de Uygur ülkesine gitmesi çok masraflı olduğundan imparator bu evliliğe razı olmamıştır. Bu sırada Uygurlardan Çine gelmiş olan 8 Mani rahi-

[22] 9. yüzyıldan kalma bu sütunlu Karabalgasun yazıtının Çince kısmı oldukça iyi bir şekilde zamanımıza kadar gelmiştir. Yazıtın Çince tercümesi için bkz. G. Schlegal, "Die Chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun." Übersetzt und erlautert von G. Schlegel. Helsingfors 1896. Ayrıca Nimetullah Ma'nın Çinceden yaptığı tercüme Hüseyin Namık Orkun'un *Türk Yazıtları II*'de yer almıştır.

binden bu mesele için aracılık yapması istenmiştir. Bu Mani rahipleri aracılığı ile Uygur Kağan'ı bu isteğinden vazgeçmiştir. Bu hadise, bize hem Uygurların bu sıralarda siyasi yönden zayıfladığını, hem de, Mani dininin daha doğrusu Mani rahiplerinin manevi tesirlerinin ne kadar fazla olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kağan ölünce, yerine bir evvelki kağanın küçük kardeşi 821 senesinde kağan olmuştur. "Ay Tengride Kut Bolmış Bilge Kağan" (Ay Tanrısında saadet bulmuş, Bilge Kağan)' nın bir diğer ismi de Hasar Tegin'dir.

Hasar Tegin başa geçince, Çinlilerle evlilik yoluyla akrabalık kurmak istemiştir. Daha önceleri de gördüğümüz gibi, Çinli prenseslerle evlenerek bir akrabalık bağı tesis edilmesinin her iki toplum için büyük yararlar sağladığı açıktır. Çinliler açısından, bir defa, Türklerin Çin sınırına gelip buraları yağma etmeleri az çok önlenmiş ve bunun yanı sıra, Çinin zayıf dönemlerinde kendilerine bilhassa askeri bakımdan yardım edilmiştir. Türkler açısından ise, bu akrabalık tesisi ile aradaki ticaret daha artmış ve ekonomik bakımdan Türkler güçlü duruma gelmişlerdir. Zaman zaman Türklerin bu istekleri Çinliler tarafından çeşitli sebepler gösterilerek geri çevrilmiştir. İşte Hasar Tegin'in de bu isteği masrafların çok olacağı gerekçesi ile Çinliler tarafından önce kabul edilmemiş fakat daha sonra kabul görmüştür. Çin imparatoru küçük kız kardeşi T'ai-ho Konçuy'u Hasar Tegin'le evlenmiştir. Bu evlilik merasiminin nasıl yapıldığı Çin kaynağında çok geniş bir şekilde anlatılmıştır.[23]

821 senesinden sonra Uygurlarda siyasî yönden genel bir bozukluk görülmektedir. Uygurlarda ki bu iç karışıklıkları Mani dinine bağlı olarak gösterenler olduğu gibi, meydana gelen sülale değişmesinin de büyük rol oynadığı ve bunun yanı sıra Çinin olumsuz etkisinin olduğu hakkında görüşlerde vardır.

Hasar Tegin bütün maiyeti ile birlikte öldürülmüş ve yerine 832 senesinde manevi oğlu Hu-T'e-le başa geçmiştir. Kendisi "Ay Tengride Kut Bolmış Alp Külüg Kağan" (Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Kağan) ünvanını almıştır. Bu dönemde iç karışıklıklar hat safhaya gelmiş ve bu arada büyük bir kış mevsiminden sonra hayvanların pek çoğu telef olmuştur. Bu durum ise, Uygur ekono-

[23] Tsai Wen-shen, *Li Te-yü*'nün *Mektuplarına göre Uygurlar*, Doktora çalışması, Taipei, 1967, s. 2.

misini oldukça sarsmış ve Çine satacak mal bulamaz duruma düşmüşlerdir.

Hu T'e-le kağan 839 senesinde ölünce yerine önce Wu-tu-kung ve daha sonra Wu-chieh Kağan olmuştur.

840 senesine gelindiğinde ise yüzbin kişilik bir Kırgız ordusunun Uygur başkenti Karabalgasun'u kuşatarak son Uygur Kağanı olan Wu-chieh'i öldürmüşler ve pek çok Uygur da kılıçtan geçirilmiştir. Kırgızlar böylece belki de Moyan Çur ve Kutluk Bilge kağanlar zamanında uğradıkları yenilgilerin intikâmını almışlardır. Uygurlara vurulan bu darbe uzun süre kendisini hissettirmiştir. Bu savaştan kurtulan Uygurlar çeşitli yönlere hareket ederek yeni yurt edinmek için büyük çabalar harcamışlardır.

Kırgız yenilgisinden sonra Uygurlarla aşağıdaki şu çeşitli bölgelere dağılmışlardır :

1 – 840 senesinin Eylül ayında, Uygurların başkanı Savcı ve yeğenleri olan beş kardeş ile 15 Uygur kabilesi Batı'daki Karluklara kaçmışlardır. Sonradan bunlardan bir kol Tibetlilere, bir kol da An-hsi bölgesine gitmiştir. [24]

2 – Bazı Uygur kabileleri de Tibet ve An-hsi şehrine göç etmişlerdir. Tibetlilere kaçan Uygurlar hakkında hemen hemen hiç bilgi yoktur. An-hsi şehrine kaçan Uygurlar ise, Menglig Tegin'in başkanlığında bu bölgeye gelmişler ve Menglig kendine kağan ünvanı vermiş ve çölün batısındaki bütün diğer şehirleride kendi itaati altına almıştır.

3 – Doğu'da Moğol Shih-wei kabilelerine sığınanlar vardır. Shih-wei'ler Uygur halkını yedi kola ayırarak, ayrı ayrı bölgelere yerleştirip kontrol altına almışlardır. Fakat bu sırada Kırgızlar, bu bölgeye bir kuvvet gönderip Shih-wei kabilesine hücum etmişler ve mağlup olunca, Uygurlarda dağlara ve ormanlara sığınarak oralarda yaşamaya başlamışlardır. Bu Uygurlar daha sonra An-hsi bölgesinde Mengling tegin'in idaresinde bulunan diğer Uygurlara tâbi olmuşlardır. [25]

4 – 13 Uygur kabilesi güneye inip Sarı Nehrin Batı kısımlarına yerleşerek burada kendilerine yeni bir kağan seçmişler ve bu bölgede oturmak için Çin'den izin istemişlerdir. Bu Uygurlar daha sonra Çin sınırına gelip burada yerleşmek için mücadele etmişler fakat 847 tari-

[24] Tsai, Wen-shen, *aynı eser*, s. 51.

[25] Tsai, Wen-shen, *aynı eser*, s. 50.

hinde Kırgızlar ve Çinliler tarafından dağılmışlardır. Dağılan bu Uygurlar, bugünkü Kansu ve Gobi çölünün batısında kalan şehirlere giderek buralarda yerleşmişlerdir. Fakat çok geçmeden Çinlilerin baskısıyla buraları da terk ederek, Sha-chou, Kan-chou ve diğerlerine nazaran Orta Asya Türk tarihinde önemi daha fazla olan Kao-ch'ang şehrine yerleşerek yeni bir devlet kurmuşlardır.

5 – Bu yukarıda saydığımız guruplardan başka, Uygurlar ufak aileler halinde Kitan, Moğol ve Tunguz kabilelerine giderek bunların arasında yaşamışlar ve bunlara karışmışlardır.

Güneye inen Uygurların kurdukları yeni devletler Sha - Chou Uygurları

Kırgız yenilgisinden sonra oturdukları bölgelerden hareket ederek Asya'nın daha güney bölgelerine, Çin'in batısına gelip yerleşen Uygurlardan bir grup Sha-chou şehrine gelmişlerdir. [26] Yerleştikleri bu şehrin adını alan bu Uygurlara Çinliler, Maniheizm dinini benimsemiş olmalarından dolayı ve beyaz elbise giyindiklerinden kendilerine "Beyaz giymiş göğün oğulları" ismini takmışlardır. [27] Ayrıca bu bölgenin çok önemli şehirlerinden biri olan Tun-huang'ın Sha-chou'ya çok yakın olması, zaman zaman, Sha-chou şehrine ve oturanlarına Tun-huang denmesine yol açmıştır.

Sha-chou Uygurları hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi yoktur. Bunların siyasî hakimiyetleri çok kısa sürmüş, ilk önce Liao (Kitan)'lara ve daha sonra da Hsi Hsia (Tangut) devletinin hakimiyetini tanımışlardır. Diğer taraftan Sha-chou Uygurları ile aşağıda açıklayacağımız Kan-chou Uygurları arasında muhtemelen Mani dininden dolayı zaman zaman anlaşmazlıklar çıkmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Mani dinini kabul etmeyen bir kısım Sha-chou Uygur halkı, Kan-chou Uygurlarından yardım istemişler ve bu yüzden de 10.000 kişinin Kan-chou Uygurları kağanına mektup yazarak kendisinden yardım istemişlerdir. [28] Bu bölgenin önemi Çin ile Orta Asya arasındaki ticaret yolunun üzerinde bulunmasından ileri gelmektedir.

[26] "Sha-chou", kum şehir veya kum bölgesi anlamına gelmektedir. Bu şehir ilk defa T'ang sülaleiinin ilk imparatoru zamanında kurulmuş ve bu isim verilmiştir. Şehir 8. yüzyıldan hemen önce Tibetlilerin eline geçmiş ve sonra Uygurlar yerleşmişler ve daha sonra da Tangutlar ve Moğollar tarafından ele geçirilmiştir.

[27] Bkz. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 107.

[28] Bkz. Gülçin Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Doktora Tezi, İstanbul, 1967, s. 98.

Kan - Chou Uygurları

Bugünkü Kansu şehrinin yakınında kurulan bu Uygur Devleti, bilhassa X. yüzyılın ortalarından itibaren güneydeki bütün Uygurların kuvvet merkezi haline gelmiştir. Bu Uygurlarda Sha-chou Uygurları gibi, XI. yüzyıldan sonra Tangut ve Kitanların hakimiyetlerini tanımışlardır. Kan-chou Uygurlarına aynı zamanda "Sarı Uygurlar"da denilmektedir.

840 tarihinden sonra Uygurların bir kısmının Tibet ve An-hsi bölgesine göç ettiklerini belirtmiştik. Bu bölgenin merkezi ise Kan-chou (Kansu) şehri idi. Kan-chou şehri bilhassa, Çin ile bugünkü Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Uygurlar bu bölgeye gelmeden önce bu bölge ve ticaret yolu, Tibetlilerin eline geçmişti. Bu bölgeye gelip yerleşen Uygurların askeri bakımdan çok zayıf olduklarını Çin kaynakları bahsetmektedir. Bu kaynaklara göre, eski Uygur prensleri kuvvetlerini kaybetmişler ve otoriteleri, onların elinden çıkıp, nazırlarının ve büyük memurlarının eline geçmişti. Bu Uygurların da siyasi rolleri hemen hemen yok gibidir. Yalnızca Kan-chou şehrinin sınırları içinde kalmışlardır.

Bu bölgenin asıl özelliği Budizmin en fazla yayılmış olduğu bir yer ve Tun-huang (Bin Buda) mağaralarının bulunmasıdır. Bu sebeple, Uygurların eski dini Maniheizmin burada uzun süre yaşamamıştır ve Uygurların yeniden Budizm dinine bir dönüş yapmış olduklarını göstermektedir. Budist kitaplarının Sarı Uygur kağanını "Gök Hükümdarı" diye göstermeleri ve Onuncu yüzyılın başında buradan Çin'e gelmiş olan rahiplerin yeşil cübbe giymiş olmaları da onların, çoktan Budist olduklarını gösteren deliller olması lâzımdır.

Dokuzuncu yüzyılın sonunda Turfan Uygurları tarafından Doğu Türkistan'dan kovulan Tibetliler, Kansu'ya gelmişler ve Sarı Uygurların başına ciddi olarak dert olmuşlardır. Çinlilerle beraber Tibet tehlikesini de atlatan Sarı Uygurlar ancak Onuncu yüzyılın başlarında rahat nefes alabilmişlerdir.

911 tarihinde Sarı Uygurların ilk defa olarak askeri bir harekete geçtiklerini ve meşhur mabetlerin bulunduğu Tun Huang (Bin Buda) şehrini zaptettiklerini Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Bu hareket daha ziyade, Maniheist bir ananeye sahip olan ve Sarı Uygurlarla Turfan Uygurları arasında kurulmuş küçük bir Çin devletine karşı yapılmış

bir akındır. Bu devletçilik "Beyaz elbise giyen imparator'un devleti" idi. Sarı Uygurların bu başarılarından sonra itibarları çok artmıştı.[29]

923 senesinde Kan-chou veya Sarı Uygurların başında kağan olarak Jen-mei bulunuyordu. Jen-mei, kendileri için büyük bir tehlike yaratan Tibetlilere karşı Çin ile bir anlaşma yapmıştır. Çinlilerde sınırlarının güvenli olması için Sarı Uygurlara güvenmişler ve bu anlaşmayı imzalamışlardır.

924 senesinde Jen-mei ölünce yerine kardeşlerinden en küçüğü Tegin "Kağan" olmuştur. 924 ve 928 seneleri arasında Uygurlar arasında karışıklıkların çıktığını görüyoruz. Artık Sarı Uygurlar, kendi iç işleriyle uğraşmaya başlamışlardı. Öyle anlaşılıyor ki, Sarı Uygurlar, Batı'dan gelen malları alıyorlar ve kendi kervanları ile Çine götürüyorlardı. Dar bir sahada yaşayan bu Uygurların hayatlarını devam ettirebilmeleri için elbette yapılan bu ticaret kendileri için çok önemli idi.

933 senesinden sonra, Tibetlilerin Uygur kervanlarını soymaları üzerine başlıyan Tibet harpleri, Uygurların kendi menfaatlerini korumak maksadıyla yaptıkları mücadelelerdir. Diğer taraftan Çinlilerin bu savaşlarda Uygurların yanında olması da kendi çıkarlarını Tibetlilere kaptırmamak içindir.

938 senesinde Çinlilerin Doğu Türkistan'daki Hotan şehri kralına gönderdikleri bir elçi, 938 senesinde Sarı Uygurlara uğramıştır. Bu elçinin adı Kao Chü-huei idi. Bu elçinin anlattıklarına göre Sarı Uygurların kağanının ordugâhı da tıpkı Orhun'da ki Uygurların ki gibi çadırlı bir kamp yeri idi. Göçebe ananeleri henüz değişmemişti. Şehrin güneyindeki dağlar, Uygurların sürülerine otlak vazifesi görüyordu. Bu dağlarda aynı zamanda Şato Türklerinden bazı kabileler yaşamakta idi. Ögel'in Kao Chü-huei'in anlattıklarını değerlendirmesi şöyledir : "Bu önemli kaynak bize gösteriyor ki, Sarı Uygurlar, harpçilikte büyük şöhret yapmış olan Şatoların yardımını, onlarla beraber yaşamak suretiyle elde etmiş oluyorlardı. Uygurların Maniheizmin tesiri ile savaşcılık özellikleri belki de kaybolmuştu. Fakat içlerinde yaşayan bu göçebe Türk zümreleri, onları senelerce Tibet ve Çin akınlarına karşı korumasını bilmişlerdir.[30]

[29] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 110.

[30] Bkz. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 83.

Sarı Uygurların daha önce kurulmuş olan Türk devletleri gibi yayılmacı bir politikası yoktu. Belki bunun sebebi, Sarı Uygurların artık yavaş yavaş yerleşik hayata geçmiş olmalarıdır. Onların tek amacı Kansu şehrinde sulh içinde oturup, yabancıların baskını ve istilâsına uğramadan kervanlarını gönderebilmekti. Bu sebeple de Çin ile daima dostluk içinde yaşamışlar ve kendileri için en büyük tehlike olan Güneydeki Tibetlilere karşı cephe almışlardır. [31]

Kao - Ch'ang (Turfan) Uygurları

840 tarihinden sonra güneyde yeni bir devlet kuran Uygurlar arasında Orta Asya Türk tarihinde çok önemli bir yeri olan Kao-ch'ang şehrine yerleşen Uygurlar olmuştur. Bu Uygurlar" ... artık Bozkır Türk devleti'nden farklı idiler : hâkimiyeti genişletme düşüncesinde olmamış, büyük siyasi çatışmalara girmemiş, başta Çin hükümetleri olmak üzere, komşuları ile dostluk ve ticari münasebetlerini devam ettirmeyi tercih etmişlerdir." [32]

Dokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren yeni yerlerine yerleşen bu Uygurlar, gerek Çin kaynaklarında ve gerekse Batı kaynaklarında oturdukları yer isimlerine göre ve bazen de hükümdarlarının ünvanlarına göre isimlendirilmişlerdir. Sadece bir tek şehre veya dar bir bölgeye yerleşmemiş olan bu Uygurların kaynaklarda aynı bölge insanları olsalar bile, değişik isimler altında ortaya çıkmalarının sebepleri çeşitlidir. Bu sebeplerin başında, kanaatimizce iki husus vardır. Birincisi, zaman zaman birisi diğerine nazaran daha fazla üstünlük sağlamış olan şehirlerin ortaya çıkması – bazı şehirlerde oturan Uygurların o şehirdeki hakimiyetlerinin kısa zamanda ortadan kalkmasıyla diğer bir şehrin üstünlük kazanması – ve belki de en mühimi, Çinlilerin kendilerine verdikleri önemden dolayı, bir şehrin ismiyle o bölgede oturan Uygurların Çin kaynaklarında kendilerine yer bulmaları olmuştur. İkinci husus ise, yine zaman zaman başta bulunan hükümdarların ünvanlarıyla Çin kaynaklarına geçmeleridir.

Coğrafî alan olarak bugünkü Turfan bölgesinin etrafında oturan ve bilhassa Japon bilim adamları tarafından "Batı Uygurları" diye isimlendirilen Uygurların, Çin kaynaklarında ilk beliren ve bir devlet

[31] Kan-chou veya Sarı Uygurlar hakkında en geniş bilgi –Türkçede– Çandarlıoğlu'nun *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri* kitabında bulunmaktadır.

[32] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 115.

olarak ortaya çıkanı Kao-ch'ang Uygurları olmuştur. Kendilerine kağan olarak Mengli Kağan'ı "Uluğ Tengride Kut bolmış Alp Külük Bilge Kağan" (Yüce Tanrıda saadet bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Kağan) seçmişler ve ismini bir devlet ismi olarak aldıkları Kao-ch'ang şehrini de başkent yapmışlardır.[33] Çinliler tarafından bu devirde kendilerine Kao-Ch'ang Kuo (Kao-ch'ang Devleti) denilmiştir.

Kao-ch'ang devleti önce Kara Hıtay devletine 1206 senesinde vassal olmuştur. Uygur kağanı, Kara Hıtay hükümdarı Yeh-lü Ta-shıh'-yı kendi başkentinde üç gün misafir etmiş ve Yeh-lü ta-shih ülkesine döndüğü sırada da 600 at, 100 deve ve 3.000 koyun hediye etmiştir. Yeh-lü Ta-shih'ya tâbiyetini bildirmiş ve memleketinin sınırına kadar kendisine refakat etmiştir.[34]

Kao-ch'ang Uygurlarının Kara Hıtay'lara vassal olduktan sonra, 1209 senesinde de Cengiz Han'a vassal olduklarını görüyoruz. Cengiz Han'ın Nayman hükümdarı Tayang Han'a ve Merkit Reisi Tokto'ya hücum ettiği sırada, Kao-ch'ang hükümdarı Barçuk İdiqut 500 kişilik adamıyla Moğol ordusuna iltihak etmiştir. Yapılan savaşın kazanılmasından sonra Barçuk İdiqut, 1211 senesinin baharında Cengiz Han'a gitmiş, at ve köpek hediye etmiştir. Cengiz Han'da kızı Al Hatun'u kendisine zevce olarak vermiş ve kendisini oğlu olarak kabul ettiğini söylemiştir. Barçuk İdiqut, Cengiz Han'ın kumandanlarından Cebe Noyan'ın Harezmşah hükümdarı Muhammed Harezmşah'a giriştiği sefere de iştirak etmiş ve şehrinin kuşatılmasında bulunmuştur.[35]

Cengiz dönemine kadar Kao-ch'ang şehri önemini devam ettirmiş, fakat Cengiz dönemi ve Cengiz'in oğullarından birisi olan Çağatay'lar zamanında, şehir önemini kaybetmiştir. İşte bu dönemde Kao-ch'ang şehrinin ismi, Ho-chou veya Huo-cho (Hoço) olarak değiştirilmiştir.[36] Kao-ch'ang Uygurlarının ismi de bu tarihten sonra Hoço Uygurları olarak Çin kaynaklarında geçmeye başlamıştır.

Huo-chou (Hoço) şehrinde 1305 tarihinden sonra, tekrar önem kazanan "İdiqut" ünvanlı Uygur hükümdarlarının başa geçtiğini görüyo-

[33] Kao-ch'ang şehrinin Çinin Han Sülalesinden itibaren bir şehir olarak gelişmesi için bkz. Paul Pelliot, *Notes on Marco Polo*, Cilt I, Paris, 1959, s. 435–450.

[34] Kara Hıtay Devleti için daha geniş bilgi için bkz. Karl A. Wittfogel-Feng Chia-sheng, *History of Cinese Society Liao (907–1125)* Philadelphia, 1969, s. 619–674.

[35] Bretschneider, *aynı eser*, s. 249.

[36] Mogol (Yüan) sülalesi zamanında yapılan bu isim değişikliği için bkz. Cleaves, "The Sino - Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu," *Harvard Journal of Asatic Studies*, Cilt 12 (1949), s. 24.

ruz. Künçük İdiqut 1309 ve 1334 tarihlerinde, Niu-lin 1311 ve 1318 tarihlerinde Hoço Uygurlarına hükümdarlık yapmışlardır.[37] 1406 yılının 5. ayında Çin imparatoru Yung-lo (1403–1424) Hoço'ya bir elçi yollamış ve Hoço prensi Hasan'a ipekli mamüller hediye etmiştir. Ertesi sene Hoço prensi, kendi ülkesinin mamüllerini hediye olarak yollamış ve 1409 senesinde yine askeri bir memur olan Hoço prensi bir elçilik heyetini Çin'e yollamıştır. 1448 senesinde de en son elçilik heyetinin Çin'e gittiğini görüyoruz.[38]

Hoço şehri daha ehemmiyetini kaybetmeden, Uygurların oturdukları bölgenin bir başka şehrinin önem kazandığını görüyoruz. Beşbalık, şehir olarak sadece önem kazanmakla kalmamış, aynı zamanda Uygurların Çin kaynaklarında "Beşbalık Uygurları" diye de isimlendirilmelerine sebep olmuştur. Uygurların başkenti olduğu bu dönemde, 1280 tarihinde Kubilay Han tarafından Beşbalık şehrinin sınırında bir askeri koloni kurulmuş ve 1281 tarihinde de T'ai-ho-ling ile Beşbalık arasında yeni 30 adet posta istasyonu kurulmuştur. 1283 senesinde ise, Kubilay Han tarafından Beşbalık şehrine bir vali tayin edilmiştir. Moğolların Orta Asya'daki hakimiyetlerinin son bulmasının sebeplerinden biri olan Kubilay Han ile Kaydu arasındaki savaştan sonra, Beşbalık Uygurları, muhtariyetliklerini kaybetmişlerdir.[39]

Beşbalık şehrinin önemini kaybetmesinden sonra, ortaya bir başka şehrin çıktığını görüyoruz. Çin kaynaklarında T'u-lu-fan (Turfan)[40] olarak geçen şehir, aynı zamanda, bu bölge Uygurlarına da ismini vermiştir. Turfan Uygurları, Çağatay Han'ı Tuğluk Temür (1346–1363)'den Vais Han'a (1417–1432) kadar Doğu Çağatay Ulusu'nun hakimiyetinde kalmıştır. Vais Han'dan sonra, Çağataylıların zayıfladığı dönemde, Çinlilerin Ye-mi-li Huo-che (Emil Hoca) ve Su-t'an A-li (Sultan Ali) diye isimlendirdikleri iki kişi tarafından Turfan Uygurları idare edilmiştir.[41]

[37] Oda Juten, "Uighuristan", *Acta Asiatica*, No : 34, s. 24.

[39] Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, s. 186–187.

[39] Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, s. 27-28.

[40] T'u-lu-fan (Turfan) ismi Çin kaynaklarında ilk defa 1406 senesinde geçmektedir. Fakat Bretschneider *(aynı eser*, Cilt II, s. 196) 1377 senesini kaydetmiştir. Yapılan bu yanlışlık Juten tarafından düzeltilmiştir. (Bkz. Juten, "Uighuristan", s. 24.

[41] Turfan Uygurlarının bu dönemdeki siyasi tarihleri için bkz. Juten, "Uighuristan", s. 25-28.

Görüldüğü gibi, uzun zaman içinde, gerek şehir isminin değişmesi, gerekse şehrin diğerine nazaran üstünlük sağlaması, bu bölge Uygurlarının tarihini 16. yüzyıla kadar getirmemizi sağlamaktadır. Esasında hepsi Ötügen Uygurlarının yıkılışındaı sonra bu bölgeye gelip yerleşen ve ilk kuruldukları dönemde kendilerine Kao-ch'ang Uygurları denilen Uygurlardır. Değişen sadece tarihte anılan isimleri olmuştur.

Daha önce belirttiğimiz gibi, bu bölge Uygurları, hükümdarların aldıkları ünvanlara göre de Çin kaynaklarında isimlendirilmişlerdir. Onuncu yüzyıl sonlarına kadar "Kağanlık", bu tarihten sonra da "Hanlık olmuşlardır." Arslan" ünvanını alan bu Han'lar, dolayısıyla ülkelerinin de bu ünvanla çağrılmasına sebep olmuşlardır. İlk defa Wang Yente'nin seyahatnamesiyle ortaya çıkan ve Çin kaynaklarına giren bu durum, kendilerinin bu tarihten sonra Çinlilerce "Arslan Han Uygurları" olarak isimlendirilmelerine yol açmıştır.

Aynı Uygurlar, Moğol devrinde I-tu-hu (İdiqut) ünvanlı kişilerce idare edilmişlerdir. Büyük bir ihtimalle Basmıl menşeili olan bu önvan, bir hükümdar ünvanı olması yanında, aynı zamanda, Uygurların bu ünvanla bir devlet olarak isimlendirilmelerine yol açmıştır. Kao-ch'ang şehrinin isminin "İdiqut şehri" olarak da bilinmesinden sonra, "İdiqut Uygurları" olarak da tarihe geçmişlerdir.[42]

A. UYGUR - ÇİN SİYASİ İLİŞKİLERİNİN BAŞLAMASI VE TİCARİ İLİŞKİLER

İlk Uygur - Çin ilişkisi, Uygur birliğinin kurucusu olarak kabul edilen P'u-sa zamanında başlamıştır. Uygurlar bilindiği gibi bu sıralarda Göktürk Devleti içinde kuvvetlenip isyan çıkarmışlar ve 630 senesinde Tarduşlarla işbirliği yaparak Göktürk ordusunu mağlup etmişlerdir. Yapılan bu küçük savaş Uygurların nüfuz ve iktidarını son derecede arttırmıştır. 646 senesinde Kağan olan Tu-mi-tu, Sarı nehre kadar topraklarını genişletmiştir. Bu tarihten sonra Çinlilerle iyi geçinme siyaseti içine giren Uygurlar, çeşitli zamanlarda Çin sarayına elçiler ve hediyeler yollamışlardır. Uygurların bu askeri başarı-

[42] İdiqut şehri için bkz. Paul Pelliot, "Kao-tch'ang, Qoco, Houa-tcheou et Qara - Khoja," *Journal Asiatique*, 1912, s. 570–603. Ayrıca "İdiqut" ünvanı için bkz. Reşit Rahmeti Arat, "Der Herrschertitel 'Idıq-qut', *Ural - Altaische Jahrbücher*, Cilt 35, 1946, s. 150–157.

larından dolayı da Çin imparatoru, Uygur kağanını tanımak zorunda kalmıştır. Çin imparatoru, Uygurların isteklerini yerine getirmiş ve hatta Uygur ülkesine giden yolu yaptırmıştır. Bu yol üstünde karakollar kurarak. Çin - Uygur ticari münasebetletinin gelişmesi için yardımcı olmuştur. [43]

İslâmiyetin Çin tarafından tanınması önceleri savaşlar yolu ile olmuştur. Bu ilk tanışma da, Taşkent Türk hükümdarı Bagatur Tudun ile Çin'in Kuça valisi olan Kao Hsien-che arasındaki bazı anlaşmazlıklar yüzünden olmuştur. Bu iki şahıs arasında geçen olayları gerçi Çin kaynakları birbirinden farklı olarak göstermekte iseler de, asıl sebep olarak Bagatur Tudun'un yapılan anlaşmalara riayet etmemesi gösterilebilir. Taşkent ve Kuça valilerinin arasındaki bu anlaşmazlık, netice olarak, Araplarla Çinlileri 751 senesinde Talas Savaşı ile karşı karşıya getirmiştir.

Taşkent hükümdarı Bagatur Tudun'un oğlu babasının öldürülmesi ve memleketin istilâsı üzerine Karluklardan ve Araplardan yardım istemiş ve bunun neticesi olarak da 751 senesinin Temmuz ayında beş gün devam eden savaş başlamıştır. Çinlilerin yenilgisi ile sonuçlanan bu savaşın çeşitli tesirleri olmuştur. Bunun en büyük tesiri, İslâmiyetin Orta Asya'da yayılması bu savaş neticesinde kolaylaşmış ve böylece Orta Asya'daki Türk Devletlerinin İslâmiyeti kabul edişi ve bunun Asya'nın diğer taraflarına yayılması gerçekleşmiştir. [44]

Çinlilerin savaş yolu ile İslâmiyetle ikinci defa karşılaşmaları An Lu-shan isyanı ile olmuştur. Bu savaşın diğer savaşlardan farkı, savaşın tamamen Çinin iç bölgelerinde geçmiş olması ve dolayısıyla İslâmiyetin Çine girmesine büyük ölçüde yardımcı olmasıdır. A Shıh-te ailesine mensup bir şaman anneden doğan An Lu-shan, Kitanlarla 744 senesinde yapacağı savaş sebebiyle 150.000 kişilik bir ordunun başına geçmiş ve Kitanları mağlup etmiştir. Bu arada, Çin'de iç karışıklıklar yüzünden mücadeleler devam ediyordu ve imparator ailesinden Yen, An Lu-shan üzerine bir ordu göndermiştir. Bunun üzerine An Lu-shan, Ch'ang-an şehrini zaptetmiş ve imparatorda tahttan çekilmek zorunda kalmıştır. İmparatorun oğlu Su-sung bu durum üzerine

[43] Bkz. Özkan İzgi, "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle yaptığı ticari münasebetler," İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı IX, s. 100.

[44] Liu En-lin, "Talas Seferi hakkında yapılan bir inceleme," *VII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1972, s. 415.

Uygurlardan ve Araplardan yardım istemiştir. Abbasi Halifesi Abu Cafer Mansur tarafından Çinlilere yardımda bulunmak üzere bir ordu hazırlatılıp Çine yollanmıştır. Aynı zamanda Uygurlarda daha büyük bir kuvvetle Çinin yardımına gitmiştir. Neticede, 757 senesinde An Lu-shan isyanı bastırılmış ve kendiside öldürülmüştür.[45] Bu isyanın bastırılmasında büyük yardımları geçen Uygurlara Çinliler, mükâfat olarak 10.000 top ipek vermişler ve ayrıca yılda 20.000 top ipek vermeği de vaad etmişlerdir. Ayrıca Çinliler kendilerine yardımda bulunan Araplara da büyük yakınlık göstermişler ve kendilerinin Çinde kalmalarına müsaade etmişlerdir. Böylece Çinde kalan Araplar Çin kızları ile evlenmiş ve bunların büyük bir kısmı Sian-fu şehrine yerleştirilmiştir. Bu şehirde yerleşen aileler, Çin sarayından aylık almışlar ve kendi ülkelerine dönmemişlerdir.[46]

Uygur - Çin ticari ilişkileri

Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle yaptığı ticari münasebetlerin en canlı olduğu zaman T'ang Sülalesi (618–907) sonları ile Sung Sülalesi (960–1279) zamanında olmuştur. Çin'in komşuları ve diğer uzak ülkelerle yaptığı ticaret – bilhassa ipek ticareti – kervanlarla yapılmıştır. Bu ticaret şekli T'ang sülalesinin kurulmasından sonra en yüksek noktasına erişmiştir.[47] Çinin Uygurlarla yapmış olduğu ticarette, her iki ülkenin mallarının değiştirilmesindeki gelişmeyi görmek mümkündür. Her iki ülke arasında gidip gelen ticaret heyetleri ve birbirlerine verdikleri mallardaki artış bunun en bariz örneğidir. Şimdi Uygurlar zamanında Çinle yapılan ticari münasebetleri kronolojik olarak görelim.

760 tarihinden sonra Uygurlar, Çin ile ilişkilerinin çok iyi olmasından faydalanarak, sık sık at satıp, uygun fiatla ipek almak için Çin başkentine heyetler yollamışlardır. Umumiyetle her sene Çin başkenti Ch'ang-an'a gelerek bir at için 40 ipekli parça alarak ticaret yapmışlardır. Bu heyetlerin her gelişlerinde 10.000 lerce at gönderildiği düşünülürse, Çinlilerden almış oldukları ipeğin miktarı ortaya çıkar. Zaman zaman, Çin sarayı, bu ticaretin kendileri için zararlı

[45] W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947, s. 213.

[46] Ö. İzgi, "Çin'de İslâmiyetin Yayılışı ve Gelişmesi," *Milli Kültür*, Cilt II, Sayı 1, 1980, s. 58.

[47] Chang Jen-t'ang, *T'ang devrindeki Doğu Göktürkleri hakkında yeni belgeler (618–745)* Doktora Çalışması, Taipei, 1968, s. 179.

olduğunu görmüşler ve tedbir almak için yollar aramaya başlamışlardır. Çin sarayı, Uygurlara bu kadar çok ipek verebilmek için kendi halkına vergi yüklemek zorunda kalmıştır. Bu sırada 760 senesinde, Uygurlardan tekrar 10.000 at gelince, imparator artık bundan böyle sadece senelik olarak 6.000 at alabileceklerini ve bunun karşılığında ipek verebileceklerini bildirmiştir.[48]

787 senesinin Ağustos ayında, Uygur Kağanı Mo-ch'o Tarkan, Çin sarayına bir heyet yollıyarak, kendi ülkesinin mamüllerini haraç olarak imparatora sunmuş ve aynı zamanda bir evlilik anlaşmasının mümkün olup olmadığını sormuştur.[49]

790 senesinin Haziran ayında, Çine giden Uygur elçisi memleketine dönerek imparator, elçinin vermiş olduğu atların değeri olarak kendisine 300.000 top ipek vermiştir.[50]

806 senesinin başlarında, Uygurlar yine Çin sarayına haraç sunmuşlardır. Bu heyetten önce de bu sene içinde bir heyet gelmiş ve kendilerine Maniheistler de iştirak etmiştir. Bu Maniheistlerin nizamına göre, yalnız akşamleyin yemek yerler, içerler, kuvvetli sebzeler yerler ve kımız içmekten kaçınırlardı. Uygurlar içinde bulunan Maniestler her sene Çine gelip, pazar yerlerindeki tüccarlarla kanuna aykırı bir şekilde ticaret yaparlardı.[51]

821 senesinde Hasar Tegin tahta çıktığı zaman, 2.000 kabile başkanı ile Çin sarayına 20.000 at ve 1.000 deve götürmüştür. Bu giden heyet bu zamana kadar Çin'e giden en kalabalık heyet olarak Çin tarihinde önemli bir yer işgal etmiştir.[52]

822 senesinin Şubat ayında, Çin imparatoru, Uygurlara bir prenses ve atların bedeli olarak 50.000 parça ipek vermiştir. Aynı sene-

[48] Ö. İzgi, XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle yaptığı ticari münasebetler, s. 103.

[49] Orta Asya Türklerinin Çinlilere verdikleri "haraç" çok değişik bir şekildedir. Burada veriler "haraç" ticaretin yapılabilmesi için bir vasıta olmuştur. Bu durumun daha iyi anlaşılabilmesi için bkz. İzgi, "XI yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le yaptığı ticari münasebetler,".

[50] İzgi, *yukarıdaki makale*, s. 103.

[51] Mackerras, *The Uighur Empire*, s. 94.

[52] Mackerras, *aynı eser*, s. 108. Bu heyet hakkında bir başka Çin kaynağında şunlar yazılıdır : "821 senesi Mayıs ayında Uygurların kağanı Tai-ho Konçuy'u karşılamak için, İnanç Külüg, Tudun Sekel ile Yabgu Konçuy'dan ibaret 2.000 kişi ile 20.000 at ve 1.000 deveyi Çin'e yolladı. Bu zamana kadar Çine gelen yabancı heyetlerden bunun kadar kalabalık heyet yoktu." Tsaı Wen-shen, *aynı eser*, s. 104.

nin üçüncü ayında, imparator atların bedeli olarak 70.000 parça ipek daha yollamıştır. [53]

827 senesinde, Çin imparatoru, bir harem ağasını elçi olarak 200.000 parça ipek ile yola çıkarmış ve bunları Uygur atlarının bedeli olarak vermiştir. [54]

829 senesinin Şubat ayında, yine bir harem ağası heyeti Uygurlara giderek, atların bedeli olarak 230.000 parça ipek vermiştir. [55]

830 senesinin Mart ayında, Çinli bir memur olan Liu, Ho-tung valiliğine getirilmişti. Bundan önce Uygurlar daima Çine haraç vermişler ve bu yolla ticaret yapmışlardı. Uygur tüccarlarının geçtikleri her Çin bölgesinin muhafızları, Uygurlara bir kötülük yapılır korkusuyla onları daima disiplinli bir ordu ile sınırda karşılarlar ve dönüşlerinde yine sınıra kadar uğurlarlardı. Ho-tung bölgesinde bir valilik kurulunca, Uygurlar, Li-ch'ang isminde bir şahsı Çine göndererek 10.000 at satıp ticaret yapmışlardır. [56]

841 senesinin Aralık ayında, Çin imparatoru Uygurlara 20.000 kile prinç ve mısır yardımında bulunmak için teklifte bulunmuştur. Bu suretle dağılan Uygurları toplayarak tekrar eski idarelerini kurmak ve Çin ile iyi ilişkilerin devam ettirilmesini düşünmüştür. [57]

842 senesinin Mayıs ayında, Çin imparatoru Wu-tsung tarafından Üge Kağan'a bir mektup yollamıştır. Bu mektupta, imparator "Elçimiz Çin'e döndü. Gönderdiğiniz mektuba göre, bizden yiyecek, sığır ve koyun istediğiniz anlaşılıyor. Bunlardan yiyecek meselesi halledildi. Kendiniz, Chen-wu şehirine at satarak 3.000 kile pirinç alabilirsiniz. Sığır ise, Çin esasında zirai bir memleket olduğundan, sığır bizim için çok önemlidir. Halk tarafından beslenen sığır pek fazla değildir. Kıtlık olduğu zaman ise, sığır kesilmesine izin verilmez. Koyun ise, yalnız kuzey memleketlerinde beslenir. Sınırlarımızda bulunan yabancı kabileler, koyun beslerler. Fakat biz onlardan vergi olarak koyun almadık. Çünkü koyun, yalnız orada yaşayabilir. Bu suretle istediğinizi şimdilik kabul edemiyoruz," demiştir. [58]

[53] İzgi, *yukarıdaki makale*, s. 104,

[54] İzgi, *yukarıdaki makale*, s. 104.

[55] İzgi, *yukarıdaki makale*, s. 104.

[56] Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s. 20-21.

[57] İzgi, "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çinle yaptığı ticari münasebetler." s. 105.

[58] İzgi, *yukarıdaki eser*, s. 105.

875 senesinin Kasım ayında, Uygurlar bir elçi yollayarak, Çin'e haraç sundular. Çin imparatoru da buna karşılık olarak 10.000 parça ipekli kumaş hediye etti.[59]

B. KAO-CH'ANG UYGUR DEVLETİ'NİN SUNG DÖNEMİ ÇİN'İ İLE İLİŞKİLERİ

Kaynaklar Sung dönemi Çin'i ile Kao-ch'ang arasındaki ilişkilerin ilk devirleri hakkında açık bilgi vermemektedirler. Bu durum özellikle, bu devir için en mühim kaynak olan *Sung Hui-yao* için de geçerlidir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, *Sung Hui-yao*'nun Kao-ch'ang'dan söz eden bölümünün ilk kısımları kaybolmuştur. Biz bu kitapta aynı zamanda, Kao-ch'ang hakkındaki bilgileri Uygurlar ve Kuça Uygurları bölümünde de bulamıyoruz. Pinks'in doğru olarak değindiği gibi (*aynı eser*, s. 5) *Sung Hui-yao* kitabında, bir kaç istisnasıyla birlikte, Uygurlar hakkında ki bilgiler, esas olarak, Kan-chou (Sarı Uygurlar) Uygurlarına aittir. Bu istisnalardan bazıları, Pinks tarafından da gözlendiği gibi, (*aynı eser*, s. 122, not 43 ve s. 23, not 56) Kan-chou Uygurlarıyla değil, Kao-ch'ang Uygurlarıyla ilgilidir. *Wen-hsien t'ung-k'ao*, *Hsü Tz'u-chih t'ung-chien ch'ang-pien* ve *Sung Shıh*'da yer alan elçiler, Kao-ch'ang'dan Çin'e giden elçilerdir. Kuça Uygurlarından bahseden *Sung Hui-yao* kitabının ilgili bölümlerinde, Kao-ch'ang ve Kuça'nın özdeş olarak gösterilmelerine rağmen, bu siyasi güç merkezinin Kao-ch'ang'dan Kuça'ya kaydığı daha sonraki dönemler için söylenebilir. Pinks'de bu noktaya dikkat çekmektedir. (*aynı eser*, s. 62) Gerçekten, Kuça bölümünde verilen bilgiler esas olarak Wang Yen-te'nin Kao-ch'ang'a varışından sonraki döneme aittir ve bu durum da bizim konumuzla fazlaca ilgili değildir.

Sung sülalesi zamanında Kan-chou Uygurları hakkında geniş bir araştırma yapmış olan Pinks, bu sülale zamanında 962 ve 965 senelerinde Kao-ch'ang'dan Çin'e giden elçilik heyetleri hakkında bir şüphesi olduğunu kaydetmektedir. Bu şüphesi, bu elçilerin Kao-ch'ang'dan mı yoksa Kan-chou'dan mı hareket edip Çine gittikleridir. (Bkz. *aynı eser*, s. 188, n. 639) Halbuki, Çin kaynaklarında gördüğümüz kadarıyla, Sung devrinde, Kao-ch'ang'dan hareketle Çine vasıl oldukları yolundadır.

[59] İzgi, *yukarıdaki eser*, s. 105.

Kaynaklardan gördüğümüz kadarıyla, Sung devrinde Kao-ch'ang'-dan Çin'e giden ilk elçilik heyeti 962 senesinde Çine vasıl olmuştur. Sung sülalesi zamanında son elçilik heyeti olarak da Kao-ch'ang'dan 1004 tarihinde Çine giden elçilik heyeti gözükmektedir. Şimdi yukarıda bahsetmiş olduğumuz Sung devri kaynaklarından bu elçilik heyetleri ile ilgili bilgileri periodik olarak görelim.

Kao-ch'ang'dan hareket eden ilk ticaret heyeti 962 senesinin üçüncü ayının *keng-tzu* gününde Çin'e varmıştır. A Tutuq [60] başkanlığındaki 42 kişilik bu heyet saraya hediyelerini sunmuşlardır. [61]

İkinci ticaret heyeti ise, Kao-ch'ang'dan hareket edip 965 senesinin onbirinci ayında Çine giden rahip Fa-yuan başkanlığındaki heyettir. Bu heyet, Çin sarayına geldiğinde, yine kendi ülkesinin mamüllerini imparatora sunmuştur. Bu hediyeler içinde kehribar, cam kâseler ve Buda'nın bir dişi bulunmaktadır.

Yukarıda behsettiğimiz gibi bu iki ticaret heyetinin Kao-ch'ang'-dan mı yoksa Kan-chou'dan mı geldikleri hakkındaki Pinks'in tereddüdünü Sung sülalesi günlüklerinden ve saray arşivinden faydalanmış olan *Yü Hai* kitabı yazarı ortadan kaldırılmıştır. *Yü Hai* kitabında (bölüm 154, s. 22b-23a) bir Uygur bölümü bulunmaktadır. Bu bölümdeki bilgiler daha ziyade ticaret heyetleri ile ilgilidir ve Kan-chou, Sha-

[60] Bütün kaynaklar bu şahsın ismini A Tu-t'u (A Tutuq) olarak yazmasına rağmen *Sung Hui-yao* kitabında Ho Tu-t'u (Ho Tutuq) olarak geçmektedir. Pinks, *aynı eser*, s. 122, n. 43, Edwin G. Pulleybank," A Sogdian colony in inner Mongolia," *T'oung pao*, Cilt XXXX (1951), s. 320 ve J. Hamilyon, *Les Ouighours ...*, s. 6 da bu ismin sogdça olduğunu ve bu devirde Sogd adlarının Uygurlar arasında kullanıldığını yazmaktadırlar. Fakat kanaatimize göre, bütün kaynaklarda "A Tutuq" olarak geçen bu isim ve "A" kelimesine tekabül eden Çin karekterin Çinlilerce çok kullanılan bir soyadı olması, bu şahsın isminin Ho Tutuq yerine A Tutuq olmasının daha doğru olacağı şeklindedir. Bu durum belki de *Sung Hui-yao* kitabını yazan kâtip tarafından birbirine çok benzeyen "A" ve "Ho" çince karekterinin yazılışındaki bir hatadan ileri gelmiş olabilir.

Tutuq kelimesi Çin menşeli bir Türk ünvanıdır. Kelime manası "Vali" olarak kullanılmıştır. Tutuq kelimesi için bkz. Pelliot, "Kou-tch'ang, Qoco, Houo-tcheou et Qara-khodja," s. 585.

Tutuq kelimesinin etimilojisi hakkında da Francis Woodman Cleaves, "The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in memory of Prince Hindu, "*Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt XII (1949) s. 105, no. 58 ve Hilda Escedy, "Old Turkic titles of Chinese origin," *Acta Orientalia*, Cilt XVIII (1965), s. 84 eserinde bakılabilir.

[61] Bkz. *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 336, s. 18b-19a, *Sung Shıh*, bölüm 4, s. 8b, *Yü hai*, bölüm 154, s. 25b ve *Sung Hui-yao*, bölüm 4, s. 1b.

chou, Hsi-chou (Kao-ch'ang) Uygurlarından bahsetmektedir. Bu bölüm yalnızca Sung sülalesi kurulduktan sonra (960) ki Uygurlarla ilgilidir. Yine aynı kitapta (bölüm 154, s. 25a-25b) Kao-ch'ang bahsi yer almaktadır. Bu bahsin başlığı aynen şöyledir : "Chien-lung (saltanat devrinde) Kao-ch'ang (devleti) mamüllerini sundular." Daha sonra Kao-ch'ang şehrinin isim değişikliklerinden ve heyetlerden bahsetmektedir. Bu bahsin sonunda ise 962 ve 965 senelerindeki elçilik heyetlerinin Kao-ch'ang'dan gittiğini belirleyen *Yü hai* yazarı Wang Ying-lin'in bir de önemli notu vardır. Bu notta şunlar yazılmaktadır : "O memlekette (Kao-ch'ang) kai-yuan (719) takvimi kullanılır. T'ai-tsung ve Ming huan'ın fermanlarının saklandığı yer vardır." Bu iki notun önemi şuradan gelmektedir. Bütün kaynakların istisnasız kabul ettiği 981 yılında Wang Yen-te'nin seyahatnamesinde bu iki önemli durum vardır. Bundan dolayı Kao-ch'ang' seyahat eden Wang Yen-te'-nin bildirdiği hususu Kao-ch'ang bahsinde aynı şeyleri söyliyen *Yü hai* yazarı böylece bütün tereddütlerini ortadan kaldırmıştır.

965 senesinde bir duraklamaya giren iki ülke arasındaki münasebetlerden sonra, 981 senesinde Kao-ch'ang'dan yeni bir ticaret heyeti Çine doğru yola çıkmıştır. Bu sırada Kao-ch'ang hükümdarı olan Arslan Han'ı Çinliler ilk defa bu heyet vasıtasıyla tanımışlardır. Elçinin Çin imparatoruna söylediklerinden ise, Arslan Han'ın kendisini Sung imparatorunun damadı olarak tanımladığını görmekteyiz.[62] Kaynaklar bu elçilik heyetinden şöyle bahsetmektedirler : "tıng-ssu gününde [T'ai-p'ing Hsing-kou saltanat yılının altıncı senesinin (981) üçüncü ayında] Kao-ch'ang'ın Arslan Han'ı kendisini ilk defa olarak Shih-tzu Wang (Arslan Kral) olarak isimlendirdi. Hsi-chou'nun yeğeni olan Tu-t'u (Tutuq) Mai-sun'u yollıyarak mamüllerini imparatora sundu," demektedir. (Bkz. *Hsü Tz'u-chih t'ung-chien ch'ang-pien*, bölüm 22, s. 3a).

Bu elçilik heyetinden sonra 981 senesinde Wang Yen-te, Kao-ch'ang' hareket etmiştir. *Yü hai* (bölüm 154, s. 25b) 983 senesinde tekrar bir elçilik heyetinin Çine gittiğinden bahsetmektedir.

Sung Hui-yao kitabında, giden diğer elçiler hakkında, şunlardan bahsetmektedir. 984 senesinde, Uygur elçisi ile Tatar elçisi birlikte gelip imparatora hediyelerini sundular.

[62] Uygur hükümdarları kendilerini Çin imparatorlarının damatları olarak isimlendirmektedirler. Bu durum, T'ang sülalesi zamanında Uygur hükümdarlarının Çinli prenseslerle evlenmesinden sonra ortaya çıkmıştır.

Kao-ch'ang'dan bundan başka 985 senesinin beşinci ayında bir heyet daha Çine gitmiştir. Nihayet bu elçilerin sonuncusu İmparator Chen Tsung zamanında, Ching-te saltanat devrinin birinci senesinin (1004) altıncı ayında Çine giden elçilik heyetidir.

Yukarıda sözü edilen bu ticaret heyetlerinin dışında, Kao-ch'ang hakkında başkaca bir bilgiye rastlamıyoruz. Bununla birlikte, Yüeh Shıh'ın bu bölgedeki ürünler ve halkın yaşayışları hakkındaki bilgiler de göz önüne alınacak olursa, bu bölgenin ne kadar kısıtlı olarak tanındığını göstermektedir. Yüeh shıh'ın verdiği bilgiler Schott tarafından tercüme edilmiştir. (Bks. Schott, *aynı eser*, s. 47–48).

Ticari heyetler üzerinde sahip olduğumuz bir kaç bilgi arasında, bu döneme rastlıyan Wang Yen-te'nin seyahatnamesinin büyük bir öneme sahip olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Wang Yen-te, seyahatnamesinde, kendisini sadece coğrafi bölgelerle sınırlamamış, bunun yanısıra, aralarından geçtiği kabileleri, yaşam biçimlerini ve ürünlerini de tanıtmıştır.

II. BÖLÜM

WANG YEN-TE SEYAHATNAMESİ'NİN AÇIKLAMALI TÜRKÇE TERCÜMESİ

T'ai-p'ing Hsing-kuo[63] [saltanat devrinin] sekizinci senesinin beşinci ayında (5 Haziran 4 Temmuz 981) *Kung-feng-kuan*[64] görevinde olan Wang Yen-te[65] ile *Tien-ch'ien Ch'eng-chıh*[66] görevinde olan Po Hsiung'u[67] bir ferman ile Kao-ch'ang'a[68] elçi olarak yollamıştır.

[63] Sung Sülalesinin T'ai-p'ing Hsing-kou saltanat devrinin başlangıcı 30 Aralık 976, sonu ise 21 Ocak 984 dür.

[64] *Kung-feng-kuan.* Bu ünvan Fransızca olarak Fonctionnaire á la disposition de l'empereur (eunuque) "(İmparatorun hizmetinde görevli (hadımağaları)" olarak tercüme edilmiştir. Bkz. Chang Fu-jui, *Les Fonctionnaires des Song*, *Index des titres*, École Pratique des Hautes Études -Sorbonne, Sixième Section : Sciences économiques et sociales, Matériaux pour le Manuel de l'histoire des Song, V. Paris, La Haye, 1962, s. 122.

Suıg Shih kitabının "Memurlar kısmı"nda bu ünvanın gelişmesi, gösterdiği değişiklikler ve kaçıncı derecedeki memuriyet olduğu geniş olarak yazılmıştır. Chang Fu-jui, bu memuriyeti beşinci yahut altıncı derecedeki bir ünvan olduğunu kaydetmektedir. (Bkz. *aynı eser*, s. 167).

[65] Wang Yen-te'nin hayatı ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. "*Giriş*, Wang Yen-te'nin biografisi".

[66] Bu memuriyet *Sung Shıh* kitabının "Memurlar kısmı"nda bulunmamaktadır. Kanaatimizce bu memuriyet Sung Sülalesinin başlangıcında ortaya çıkmış ve sonra kaldırılmıştır. Fakat biz bu memuriyeti yine Sung Sülalesi zamanında Po Hsiung'-dan başka şahıslar tarafından da kullanıldığını görmekteyiz. (Bkz. Li Tao, *Hsü Tz'u-chıh t'ung-chien ch'ang-pien*, bölüm 24, s. 4) Bu ünvanın Beş Sülale zamanında (907–960), yani Sung Sülalesinin kurulmasından önceki devirde de *Tien-ch'ien shou-chıh* şeklinde kullanıldığını görmekteyiz. Bunun sebebi olarak, *Ch'eng-chıh* sülaleye ait bir tabu olduğundan, *shou-chıh* (Transmitter of directives/ Buyrukları ileten kişi) olarak değiştirilmiştir. (Bkz. Wang Gungwu, *The Structure of Power in North China during the Five Dynasties*, Stanford University Press, Stanford, California, 1967, s. 92, n. 13).

[67] Wang Yen-te ile birlikte görevli olarak bu seyahate iştirak eden Po Hsiung'un *Sung Shıh*'da biografisi yoktur. Yalnız bu şahsın Wang Yen-te'nin kendi biografisinde Po Shang-hsiung olarak T'ai-p'ing Hsing-kuo saltanat devrinin 6 ıncı yılı olayları arasında Kao-ch'ang'e giden elçilik heyetinin bir üyesi olduğu kaydedilmiştir. (Bkz. *Hsü Tz'u-chıh t'ung-chien ch'ang-pien*, bölüm 22, s. 4).

[68] Orhun bölgesindeki Uygur Devleti 840 tarihinde yıkıldıktan sonra, bugünkü Turfan bölgesinde Başbalık'ın kuzeyine kadar uzanan bölgede yeni bir Uygur Devleti kurıldu. Bu yeni devletin başkenti olan Kao-ch'ang, bugünkü Turfan şehrinin 70 mil

Yung-hsi (saltanat devrinin)[69] birinci senesinin beşinci ayında (Mayıs 4–Haziran 1, 981) Yen-te ve diğerleri seyahat hatıralarını aşağıdaki gibi yazdılar :

Biz Hsia-chou'dan[70] [seyahate] başlıyarak, Yü-t'ing-chen'den[71] geçtik.

---

doğusundadır. Turfan bölgesinde kurulan bu Uygurların başkenti de olan Kao-ch'ang, Çin kaynaklarında bazı zaman Kao-ch'ang Kuo (Kao-ch'ang Devleti) diye de geçmektedir. Kao-ch'ang'ın bir devlet olarak tanımlanması için bkz. *Hsü Tz'u-chıh t'ung-chien ch'ang-pien*, bölüm 22, s. 3a ve *Sung Shıh*, bölüm 490, s. 8a. Ayrıca bkz. Ö. İzgi, "Kao-ch'ang Uygurları Hakkında," İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi *Tarih Dergisi*, Sayı 32, İstanbul, 1979.

Kao-ch'ang'ın Han Sülalesinden itibaren bir şehir olarak gelişmesi için bkz. Paul Pellio, *Notes on Marco Polo*, Cilt I, s. 161–165.

Kao-ch'ang şehri hakkında ayrıca bkz. "*Açıklamalar.*"

[69] Yung-shi saltanat devri 6 Aralık 984 de başlayıp 21 Ocak 988 senesinde son bulmaktadır.

[70] Hsia-chou, Tangut Devleti'nin başşehridir. Bugünkü Shen-hsi eyaletinin kuzey - batısında, Çin seddinin yanında ve Heng-shan-hsien kasabasının batısında yer almaktadır. Bkz. *Chung-kuo ku-chin ti-ming ta-tz'u-tien*, Shanghai, 1931, s. 132 ve Albert Hermann, *An Historical Atlas of China*, New edition, Edinburg, 1966, s. 34-35.

[71] Yü-t'ing-chen bölgesi için yalnızca ufak bir ip ucu *Sung Shıh*, bölüm 485, s. 6a da bulunmaktadır. Bu yerin Hsia-chou yakınında bir yer olduğu kaydedilmektedir. Ayrıca bkz. "Açıklamalar, Kao-ch'ang şehri hakkında."

Wang Yen-te seyahatnamesi üzerinde ilk çalışmalardan birini yapan Çinli yazar Ting ch'ien, bu yerin Ordos bölgesinde olduğunu yazmıştır. (Bkz. Ting Ch'ien, *aynı eser*, Cilt II, s. 1068). Diğer taraftan Meada Naosuke ise, bu yerin Hsia-chou yakınlarında olduğuna işaret etmektedir. (Bkz. Meada, *aynı eser*, s. 64-65). Bazı çince kaynaklarda bu yer ismi Wang t'ing-chen olarak geçmektedir. (Bkz. *Hsü Tz'u-chıh, t'ung-chien ch'ang-pien*, bölüm 25, s. 8a ve *Sung Shıh*, bölüm 585, s. 6a) Yukarıdaki iki çince kaynağın bahsettiği yer ile bizim metnimizdeki Yü-t'ing-chen'in aynı yer olması lâzımdır. Çünkü "Wang" ve "Yü" karakterlerinin yazılışı birbirlerine çok benzemektedir. Bu yüzden kitaplar yazılırken yazarın bir hatasından ileri geldiği düşünülebilir.

Meada, bu yerin Hsia-chou yakınında olduğunu söylerken, yazar tarafından yapıldığı sanılan yazılış hatasını kendisinin mi düzelttiğini yoksa başka bir metin mi kullandığını malesef yazmamıştır. Şayet bize bu bilgiyi vermiş olsaydı, o zaman, bu yer hakkında tek bilgi kaynağımız olan *Sung Shıh* ile karşılaştırmak imkanını bulabilirdik. Çünkü bizim metnimizde geçen Yü-t'ing-chen (Ordos bölgesinde), Meada'nın bulduğu ise, Sui Sülalesi zamanında kurulmuş ve bugünkü Ho-pei şehrinde bulunan Yü-t'ing-chen ile aynı değildir.

Biz sonra Huang-yang-p'ing (Sarı Koyun Düzlüğü) [72] den geçip gittik. Bu arazi yumuşaktır ve Sarı Koyun [73] yetiştirir.

Biz bir çölden geçtik [burada su yoktur], bütün seyahat edenler [yanlarında] su taşırlar.

Tam iki gün sonra, biz Tu Lo-lu [74] kabilesine vardık. Han (Çin) elçileri bu kabileden geçerken, onlar [elçiler] hediyeler verirler. Onlar buna *ta-tang* [75] derler.

Biz sonra Mao-chia K'uai-tzu [76] kabilesinden geçip gittik.

[72] Huang-yang p'ing (Sarı Koyun Düzlüğü), büyük bir ihtimalle Ordos bölgesinde bulunmaktadır. Bu yer hakkında Ting Ch'ien (bkz. *aynı eser*, Cilt II, s. 1068) "Ordos bölgesinde bir yer" olarak ifade etmektedir.

[73] Bu bölgeye ismini vermiş olan Huang-yang (Sarı Koyun) hakkında da Sung devri kaynaklarında hiçbir malumat yoktur. Yalnız *Yin-shan Cheng-yao* (Commercial Press Edisyonu, Bölüm 3, s. 8a-b) kitabında "Sarı Koyun"un çöl bölgelerinde bulunduğu kaydedilmiştir.

[74] Tu Lo-lo, bir Tangut kabilesi olarak gözükmektedir. Ting Ch'ien bu kabilenin Ordos bölgesinde yaşadığını yazmaktadır. (Bkz. *aynı eser*, s. 1068). Fakat bu malumatı nereden aldığına dair bir kayıt koymamıştır. Meada, bizim metnimizde geçen To Lo-lo kabilesi ile *Sung Shıh* (bölüm 492, s. 4b) de geçen Tu-lo kabilesini aynı kabile olarak işaret etmektedir, ve bu kabilenin Sarı Nehrin büyük kıvrımının hemen kuzeyinde, bugünkü Shensi ve Sui-yüan şehirlerinin kuzeyinde yaşadıklarını tesbit etmiştir. (Bkz. Meada, *aynı eser*, s. 65). Aşağıda not 75'te geçecek olan "ta-tang" terimi bu kabile hakkında bize yardımcı olmaktadır. Ling-wu bölgesinde oturan "Fan" kabileleri kendi bölgelerinden geçen yabancılardan bahşiş (rehin) istemektedirler. Yaptıkları bu iş ise Çincede Ta-tang olarak bilinmektedir.

Ling-wu, Sung Sülalesi zamanında bir köydür ve Ling-chou kasabasına bağlı olarak idare edilmektedir. Ling-wu'nun bulunduğu bölge ise, bugünkü Sarı Nehrin kıvrımının kuzey ve güney bölgesini kapsamaktadır.

"Fan" terimi için bkz." *açıklamalar*, Fan (Batı Barbarları)."

[75] Ta-tang terimi "rehin/bahşiş" anlamında kullanılan bir değimdir. Bu değimin eski ve yeni kullanışları için bkz." açıklamalar," Ta-tang (rehin/Bahşiş).

[76] Mao-chia K'uai-tzu kabilesi *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 336, s. 19a ve *Sung Shıh*, bölüm 490, s. 9a da Ti-nü K'uai-tzu olarak geçmektedir. Bu iki kaynak arasında birbirini tutmayan bu kabile isimleri ile bizim metnimizde bu kabilenin hemen arkasından gelen "Mao-nü Wang-tzu K'ai-tao" kabilesinin büyük "Mao-nü" kabilesinin bir kolu olduğuna dair Meada *(aynı eser*, s. 65) bir görüş ileri sürmüştür.

T'ai-p'ing huan-yü-chi (bölüm 36, s. 15a-17b) kitabında Sarı Nehrin kuzey ve batı kıyılarında yaşayan kabilelerin listesini vermiştir. Bu kabilelerin faaliyetlerini de biz *Sung Shıh*, bölüm 491 de "T'ang-hsiang" bahsinde görmekteyiz. Fakat burada Mao-chia yahut Mao-nü kabilesinden bahsedilmektedir. Bu bahiste yalnız "Mao-nu" kabilesinden bahsedilmektedir. Bu kabile hakkında şunlar yazılmıştır : "Sekizinci ayda, Tuan-kung saltanat yılının ikinci senesi, (989) nde Li Chi-ch'ien, Yü-t'ing-chen'de

Huang-ho'ya (Sarı Nehir)[77] geldiğimiz zaman, koyun derisinden[78] tulumlar yaptık, bunları hava ile şişirdik, böylece [tulumlar] suda yüzdü. Bazı zaman develer[79] tarafından çekilen ağaçtan yapılmış salları kullanarak öbür kıyıya geçtik.

---

otururken, Chao Pao-chung kendisine beklenmiyen bir hücumda bulundu. Chi-ch'ien, T'ien-chin bataklığına kaçtı. Mao-nu ve Wei-t'sai kabilelerinden 20.000 binden fazla sığır ele geçirdi." *Sung Shıh* (bölüm 485, s. 5b) da bu bataklığın Hsia-chou kasabasının 300 li kuzey-doğusunda olduğunu öğrenmekteyiz. Ting Ch'ien ise, bu yerin bugünkü Pa-yan nao-erh (Bayan Na'ur) olduğuna işaret etmektedir. (Ting Ch'ien, *aynı eser*, s. 1038). Çok mümkündür ki Mao-nu kabilesi ile bizim metnimizde geçen Mao-nü aynıdır. Çünkü yukarıdaki notta (not 12) işaret ettiğimiz gibi Tu Lo-lo ile Tu-lo kabilesinin aynı olması ve bu kabilenin bu bölgede bulunması bizi bu yönde doğrulamaktadır. Aynı zamanda bu kabilenin ikinci kelimesini teşkil eden "Nü" (Bayan) yahut diğer bir şekli olan "Chia" (Aile), sık sık kabile isimleri için kullanılan kelimelerdir.

Bu kabilenin ikinci bölümünü teşkil eden "K'uai-tzu" için aşağıda not 80 de bilgi verilecektir.

Tu Lo-lo ile "Tu-lo" ve Mao-nü ile "Mao-nu" isimlerinin aynı olduğunu düşünürsek ve bu yoldan hareket edersek, Wang Yen-te'nin Hsia-chou'dan kuzeye doğru ilerlediği neticesine de varabiliriz. Wang Yen-te'nin bizim düşündüğümüz bu yolu, aynı zamanda, Ting Ch'ien ve Meada'da kabul etmiş gözüküyor. Diğer taraftan, Ögel, Wang Yen-te'nin Hsia-chou'dan Batı'ya doğru ilerlediğini düşünmektedir. (Bkz. Ögel, "Ein Tor nach China im 10. Jhdt," s. 175).

Ting Ch'ien bu kabilenin Ordos bölgesinde yaşadığını söylemektedir. *(aynı eser*, s. 1068). Meada ise *(aynı eser*, s. 65) kendi tezini öne sürerek Wang Yen-te'nin Sarı Nehri, eski Feng-chou kasabasının yerinden geçerek kuzeye doğru gittiğini öne sürmektedir. Yalnız Meada bu tezi ileri sürerken, bizim metnimizde geçen Mao-nü kabilesini bu bölgede olduğunu, "Yen-ni" yahut "Fu-ni" kabilesi ile aynı olduğunu ileri sürmekte ve eski Feng-chou, bugünkü Wu-yüan bölgesinde yaşadıklarını öne sürmektedir. Fakat Meada'nın bu teorisini açıklayacak her hangi bir delil ortada bulunmamaktadır. Yalnızca, kabile isimlerinin sonlarındaki "nü" ve "ni" ses benzerliklerinin dışında.

[77] Bugüne kadar bu seyahatname ile uğraşanlar Wang Yen-te'nin Sarı nehri hangi noktadan geçtiğine dair tam bir görüş birliğine varamamışlardır. Bu meselenin geniş bir incelemesi için bkz. "*Açıklamalar*, Sarı Nehir : Wang Yen-te'nin nehri geçtiği yer."

[78] Yahut keçi deresinden yapılmış tulumlar.

[79] Kullandığımız metinde "deve" kelimesinin çince karşılığı olarak "Ch'ıı" kelimesi kullanılmıştır. Yazar tarafından yapılan bir yanlışlık olarak kabul ettiğimiz bu kelime "t'o" olmalıdır.

Biz sonra *Mao-nü Wang-tzu K'ao-tao*[80] kabilesini geçip gittik. Seyahate devam ederek Lıu-k'o sha[81]'ya (Lıu-k'o çölü) girdik. Kum üç *ch'ıh*[82] derinliğinde idi. Atlar [orada] yürüyemiyordu. Bütün seyahat edenler develere biniyorlardı. [Orada] *wu-ku*[83] (beş hububat)

[80] Yukarıda (not 76) Mao-nu ile Mao-nü kabilelerinin ayniyetleri üzerinde durulmuş ve bu durum bir iddia olarak ortaya atılmıştı. Şayet bu iddia kabul edilirse, o zaman Mao-nü Wang-tzu k'ai-tao kabileside "Mao-nu"nun diğer bir kolu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu kabilenin diğer unsurları olan "Mao-chia K'uai-tzu" ile "Wang-tzu K'ai-tao" şu şekilde izah edilebilinir : Biz kaynaklarımıza baktığımız zaman, aynı kabile isminin ve kabile liderlerinin isimlerinin de farklı şekillerde verildiğini görmekteyiz. Bu durum için en açık örnek büyük "Nü-nü" kabilesinde görülmektedir. Bu kabile "Nü-nü sha", "Nü-nü mang" gibi dört kola ayrılmaktadır. Nü-nü sha kabilesinin reisi Yüeh-tu diğer üç kolun reislerinden daha üst bir mevkiide olduğu görülmektedir. Çünkü kaynaklarımız bu reisin emri altında olanları şöyle izah etmektedir;

a) Yüeh-tu, Nü-nü slıa kabilesinin en büyük reisi (bkz. *Sung Shıh*, bölüm 491, s. 17b).

b) Sha Yüeh-tu, dört Nü-nü kabilesinin reisi, (bkz. *Sung Shıh*, bölüm 491, s. 15a).

c) Nü-nü Yüeh-tu, Fan kabilesi (bkz. *T'ai-p'ing huan-yü chi*, bölüm 38, s. 18a).

Biz yukarıda gösterilen örneklerden görüyoruz ki, önce kabile reislerinin ismi ile kabilenin kollarının ve daha sonra da kabile reislerinin ismi ile kabile isimleri yazılmaktadır.

Kabile reislerinin isimleri ile ilgili olarak 985 senesine ve 997'ye ait kayıtlarda bu durumu görüyoruz. (Bkz. *Sung Shıh*, bölüm 491, s. 15a ve *Sung Shıh*, bölüm 491, s. 17b).

Yukarıdaki bu açıklamalar bizi Mao-nü k'uai-tzu ve Mao-nu Wang-tzu Ka'ai-tao kabileleri için benzer neticelere götürülebilir. Öyle zannediyorum ki, Mao-nü T'uai-tzu, Mao-nü'nün (baş kabilenin) K'uai-tzu kabilesi olarak anlaşılabilir. Mao-nü Wang-tzu k'ai-tao kabilesini de K'ai-tao ünvanlı, prens Mao-nü olarak anlıyabiliriz. K'ai-tao'yu bir ünvan olarak görmemizin sebebi ise, *Sung Shıh*, bölüm 491, s. 18b de Ni-li isminde ki bir şahsın, K'ai-tao-shıh ismindeki bir kabileye mensup olduğunun gösterilmesidir. K'ai-tao-shıh'ın ise yüksek bir ünvan olduğu ve imparator tarafından ihsan edildiği kaydedilmektedir. (Bkz. *Sung Shıh*, bölüm 491, s. 18b-19a).

[81] Liu-k'o sha (Liu-k'o çölü) nın yerinin neresi olduğu tesbit edilememiştir. Ancak, Ting ch'ien, Wu-la-t'e bölgesinin yakınında bir kumluk arazi olduğunu söylemektedir. (Bkz. Ting Ch'ien, *aynı eser*, s. 1068).

[82] Bir ölçü birimi olan *ch'ih*, 12.244 inç yahut 31.1 cm. dir. Bu hususta bkz. A. Wittfogel – Feng Chia-sheng, *History of Chinese Society Liao (907–1125)*, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1949, s. 609.

[83] Metinde geçen "beş hububat", Çinlilerce çok iyi bilinen "ma" (kenevir), "mai" (buğday), "shi" (darı), "tou" (baklagiller), ve "tao" (pirinç) ürünleridir.

yetişmez. Kumda büyüyen bir ot vardır. *Teng-hsiang* [84] diye isimlendirilir. [Bu] yemek için toplanmaktadır.

Biz sonra Lou-tzu [85] dağından geçip gittik. Burada hiç oturan yoktur. Kum tepeciklerinde seyahat ederken, bir kimse güneşe [bakarak] saat söylüyordu. Sabahleyin güneşi arkasında hisseden bir kimse, akşamleyin güneşe doğru hareket ediyordu. [86] Güneş battığı zaman duruluyordu.

Biz sonra Wo-yang-liang Hai-t'e kabilesinin [oturduğu) bölgeden geçip gittik [87].

[84] Julien'in bu kelimeyi okuyuşu (tong) yalnıştır.

Teng-hsiang bitkisi hakkında bir çin kaynağından bulduğumuz bilgi için bkz. "*Açıklamalar*, teng-hsiang bitkisi."

[85] Lou-tzu shan'nın (Lou-tzu dağı) nerede olduğu tespit edilememiştir.

[86] Bir başka değişle "bir kişi daima buradan batıya yönelir." Öyle zannediyorum ki, Wang Yen-te seyahatnamesinde ki bu ifadeyle, bu noktadan Batı yönüne saptığını ifade etmiştir.

[87] Bu kabilenin ismi *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 336, s. 19b ve *Sung Shıh*, bölüm 135, s. 19b de Wo-liang-hai-t'e olarak geçmektedir. Her iki eserde de doğru olarak zikredilen bu kabile, Moğol "Uryanqaı" kabilesinin çince transliterasyonudur. Fakat burada bir nokta dikkatimizi çekmektedir. Çünkü, biz tarihi bir gerçek olarak, Uryanqalı kabilesinin Liao ve erken Yüan devrinde Yukarı Yenisey ve Baykal Gölü civarında yaşadıklarını biliyoruz. Bu hususta bkz. Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, s. 173, Yanai Wataru, *aynı eser*, s. 22-23 ve Wada Sei, "Urianhai sanei ni kansure kenkyū," *Mansen Chiri rekishi kenkyu hōkoku*, 13 (1930), s. 137. Böylece bizim metnimizde geçen kabile ile Uryanqai kabilesini aynı tutmak büyük bir yalnışlık olacaktır. Uryanqai kabilesinin çoğu "Urianhan" yahut "Uranqad" olarak *Yüan-ch'ao pi-shıh*'da (Moğolların Gizli Tarihi) geçmektedir. (Bkz. *Yüan-ch'ao pi-shıh*, *Ssu-pu ts'ung-k'an* edisyonu, Cilt 3, bölüm 2, s. 34b, "Wu-liang-ha-na" (Urinqan). Bundan dolayı Meada'nın "Jisseiki jidai no Kyūzoku Dattan" isimli makalesinde (s. 71) Urianyud şeklindeki transliterasyonu yalnış olmaktadır.

Ting Ch'ien (*aynı eser*, s. 1068) doğru şeklini de alarak, onların geç T'ang döneminde Sha-t'o kabilelerinin sınırında bulunduklarını söylemiştir. Yalnız, Ting Ch'ien'de bu bilgiyi hiç bir kaynak vermeden gösterdiği için sözleri sadece bir varsayım olarak kalıyor. Diğer taraftan, Ögel, ("Ein Tor nach China im 10 Jhdt", s. 175, n. 43) Uriangqad'ların daha kuzeyde yaşadıklarının kabul edildiğini düşünmektedir ki metnimizde zikredilen kabilenin aynı olduğuna şüphe yoktur.

Burada Tu-tu Shan [88] (Tu-tu dağı) vardır. Bu yer T'ang [devrindeki] Hui-hu (Uygur) [89] ların yeridir.

Biz sonra T'ai-tzu Ta-ch'ung [90] kabilesinden geçip gittik. Onlar Ch'i-tan (Kitan) [91] sınırına yakındırlar. Halk giyinmek için kıymetli

[88] Wang Yen-te, Tu-tu shan'a varmadan önce Batı'ya yöneldiği için, bu dağın, Sarı Nehrin kuzeyindeki dağların kuzey-batı bölümünde bir yerde olması düşünülebilinir. Ting Ch'ien *(aynı eser*, s. 1068) Wang Yen-te'nin, batı yönünü takip ettiğine işaret ederek, "şu halde o bugünkü Kuei-hao-ch'eng'dan Pa-li-k'un (Barköl) a giden bir rota takip etmiş olmalıdır" demektedir. Ayrıca "Tu-tu shan'ın Ku-erh-pan γurban Sayiqad) dağı olması gerekir" diyor. Ancak, bugünkü Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin güneyinde bulunan bu dağın, Wang Yen-te'nin rotasında bulunması için çok fazla kuzeyde kaldığını sanıyorum. Ayrıca o dönemde bu bölgeler, Liao Sülalesinin nüfûz sahası içinde idi. Çinliler tarafından Sarı Nehrin kuzey kıyısının ele geçirilmesi ancak 1050 tarihinde tamamlanmıştır. (Bkz. Wittfogel - Feng, *aynı eser*, s. 590).

Diğer taraftan Meada'nın Ötügen dağlarındaki Tu-tu shan ve Tu-chin shan (Çin kaynaklarında Wu-te-chien ve Wei-tu-chien) kelimelerinin benzer seslere sahip olduğu için aynı yer olduklarına dair ileri sürdüğü fikir tamamen bir kenara bırakılmalıdır. (Bkz. Meada, *aynı eser*, s. 66). Bu bölgenin o dönemde tamamen Liao hakimiyetinde olması ve ayrıca bizim metnimizde de ileride göreceğimiz gibi, o dönemde Sung-Liao ilişkilerinin ne kadar imkânsız olduğunu görebiliyoruz. Diğer taraftan Ögel, *(yukarıdaki eser*, s. 175) Tu-tu-fu idarî taksimatından dolayı, Alaşan dağlarının Tu-tu shan ile aynı olduğunu ileri sürüyor. Ne yazık ki bu durum da kabul edilebilinir görülmüyor.

Bu dağın adındaki *Tu-tu*, Türkçe "Tutuq" kelimesinin transkripsiyonudur. *Tutuq*, eski Türkçe'de kullanılan Çin kökenli bir ünvan olup "bir ilin valisi" anlamındadır. (Bkz. Hilda Ecsedy, "Old Turkic Titles of Chinese Origin," *Acta Orientalia*, 18 (1965), s. 84.

[89] Wang Yen-te'nin ifadesindeki "bu yer T'ang devrindeki Uygurların yeridir" cümlesi için çok yalnış yorumlar yapılmıştır. Bütün bunlar geniş olarak "*Açıklamalar* T'ang Devrinde Uygurların oturduğu bölge," bölümünde izah edilecektir.

[90] Bu kabilenin adı *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 336, s. 19b ve *Sung Shıh*, bölüm 490, s. 9a da "Ta-ch'ung t'ai-tzu" olarak yazılmıştır. Bizim metnimizde ki "T'ai-tzu Ta-ch'ung" şeklindeki yazılışını da Ta-ch'ung t'ai-tzu şeklinde düzeltmemiz gerekmektedir. Metnimizde geçen şekli ile gerçek bir kabile ismine sahip olmadığımız halde Ta-ch'ung, "T'ai-tzu"nun bir lâkabı olarak görülüyor. İkinci durumda ise Ta-ch'ung bir kabile ismi olarak görülüyor. Söz konusu kabilenin Kitan sınırına yakın bir yerde olduğundan başka, bu kabile hakkında hiç bir bilgi bulunamadığından, kabile isminin tam şeklini bulmak imkânını kesin olarak elde edemiyoruz. Yalnız şimdiye kadar Ting Ch'ien, Maeda ve Ögel'in yukarıda sözünü ettiğimiz iki kaynaktaki versiyonunu yani "Ta-ch'ung t'ai-tzu" şeklini tercih ettiklerini görüyoruz. Ayrıca Ting Ch'ien *(aynı eser*, s. 1068), onların geç T'ang dönemesi Şato kabilelerinin sınır boylarında olduklarını düşünüyor. Fakat kaynaklarda kesin bir ifade bulmak zor. Diğer taraftan Maeda, *(aynı eser*, s. 70), bu kabilenin Ch'iang kökenli bir kabile olduğunu görmeye çalışıyor. Meada'nın kaynağı Onogawa Hidemi tarafından Kansu'nun doğusundaki Ta-ch'ung kabilesi hakkındaki verdiği bilgiye dayanmaktadır.

İsim olarak Ta-ch'ung, Türkçe Bars (Kaplan) kelimesinin Çince çevirisi olarak görülüyor.

[91] Ch'i-tan (Kitan)lar Kuzey Çine hakim olan proto-moğol bir halk idi. (Bkz. Wittfogel - Feng, *aynı eser*, s. 1-8).

ipek kumaş kullanırdı. Onlar mutfak eşyaları için altın ve gümüş kullanıyorlardı. Kımız [92] şarabı yaparlar ve [bunu içerek] sarhoş olurlardı. [93]

Biz sonra Wu Ti-yin (Oq Tegin) [94] kabilesinden geçip gittik. [Bu kabile] Ta-kan Yü-yüeh (Prens Tarkan Üge) [95]nin oğlunun kabilesidir.

Biz sonra Ta-kan Yü-yüeh Wang-tzu [96] kabilesine geldik. Bu kabile Chiu-tzu Ta-tan (Dokuz Kabile Tatarları) [97] lar arasında en itibarlısıdır.

[92] Türk - Moğol göçebelerinin meşhur içkisi olan kımız "kısrak sütü" hakkında bkz. P. Pelliot, "À propos des Comans, "*JA*, 15 (1920), s. 169–170 ve W. Barthold "Kumis", *The Encylopedia of Islâm*, Cilt 2, s. 1116.

[93] Wang Yen-te kımızın etkisi konusunda herhalde Çin şarabı ile karşılaştırıyor.

[94] "Wu" (Oq) değimi, Hamilton tarafından "ok" olarak çevrilmiştir. (Bkz. aynı eser, s. 83, n. 3). "Ti-yin" (Tegin) ünvanıda yine Hamilton tarafından" Bir kağanın küçük erkek kardeşi veya oğlu tarafından taşınan ünvan" olarak izah edilmiştir. Bkz. *aynı eser*, s. 156). Ayrıca bu ünvanın Kitanlar arasında kullanımı konusunda Wittfogel-Feng, (*aynı eser*, s. 432) şunu söylerler : "Kitanlar tarafından kullanılan t'i-yin açıktır ki Orhun kitabelerinde hükümdar soyundan bir prense –hanın oğlu veya kardeşi – tahsis edilen bir terim olan Türkçe "tegin" veya "tigin" dir." Bu kabile hakkında onların nerede olduklarına dair Hamilton, Wang Yen-te seyahatnamesine dayanan bir ifade kullanmaktadır : "981 de Etsin nehrinin doğusundaki bir kabilenin reisi". (Aynı *eser*, s. 156). Ting Ch'ien bu kabileden kitabında hiç bahsetmemektedir. Meada ise sadece bu kabilenin Wang Yen-te tarafından zikredilen Tatar kabilelerinden biri olduğunu söyler. (Bkz. aynı eser, s. 65).

[95] Metnimizde geçen (yü) karekteri, (kan) karekterinin yalnış bir şeklidir. Aynı yalnışlık *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 336, s. 19b de de görülüyor. Julien bu kabilenin başına "kai" kelimesini ekliyerek "kai-ta-yu-yue" şeklinde yazmıştır. (Bkz. Julien, *aynı eser*, s. 53). Hamilton tarafından "Yüksek ünvan" olarak çevrilen "tarqan" kelimesi hakkında Wittfogel - Feng şunları söylüyor : "Ch'i-tan (Kitan) alt-kabilesi *Shıh-lieh*'in ikinci en yüksek resmi eski ünvanı olan Ta-la-kan'ın, Orhun kitabelerinde görülen *tarqan* tabirinin ve yine Uygur metinlerinde *tarqan* ve *tarxan* şeklinde geçen tabirlerin bir transkripsiyonu olduğu şüphesizdir." (Bkz. *aynı eser*, s. 433).

Hamilton tarafından çevrilen "Yü-yüeh" (Üge), "Saygıdeğer, ulu, efendi" anlamındadır. (Bkz. *aynı eser*, s. 159). Ayrıca bu ünvan hakkında Wittfogel - Feng şunları söylemektedirler : "Yüksek hürmet ifade eden *yü-yüeh* ünvanı, Kasgari'nin Türkçe sözlüğünde ve Uygur metinlerinde görülen *öğüt* (nasihat) tabirini andırıyor. Bu tabirin anlamı muhtemelen meclis üyesine nasihattan dolayı değişmiş olabilir." (Bkz. *aynı eser*, s. 432).

[96] "Tatar" şeklinde isimlendirilen bu kabile için bkz. Ögel, "Ein Tor nach China im 10. Jhdt," s. 175–176 ve Meada, *aynı eser*, s. 71.

[97] Julien'in "Ta-ta" olarak yazdığı kelime (Bkz. *aynı eser*, s. 53). *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 336, s. 19b de "Ta-tan" şeklindedir. Bu Julien'in bir hastası olsa gerek.

Biz sonra I-li Wang-tzu[98] kabilesinden geçip gittik. [Burada] Ho-lo-ch'uan[99] (Etsina Nehri) vardır. Burası T'ang [devrindeki] Uygur

---

Bu "Dokuz Tatar" kabilesi hakkında bkz. Meada, *aynı eser*, s. 78-84, Yanai Wataru, *Mōkoshi kenkyu*, s. 531–532, Wang Kuo-wei, "Ta-tan k'ao ["Study of the Tatars], *aynı eser*, Cilt II, s. 616–668 ve Wang Kuo-wei, "The Tatars", İngilizceye çeviri Ta T.Chen, *Chiffa Jourffal of Arts and Science*, 4 (1926), s. 257–267.

Zaman zaman Wang Yen-te seyahatnamesinin Julien'in yaptığı hataları düzelten veya metinde geçen terimleri açıklayan Pelliot "Dokuz Tatar"lar içinde aynen şunları yazmaktadır (bkz. "Comans," s. 147–148). "Marquart (s. 95) seyyah Wang Yen-tö'ye, Tatarlar arasında en çok itibar gören sekiz kabileden söz ettiriyor ve Stanislas Julien'in Ma Touan-lin üzerine yaptığı çevirinin dışında, bu seyahatnamenin *Song che*'de verilen orijinal metine atıfta bulunuyor. Fakat 'sekiz' Marquart'ın 'dokuz' yerine (yaptığı) bir hata ki Çin kaynakları ve Stanislas Julien'in çevirisi *(Mélanges de géor. asiatique*, s. 95) 'dokuz' diyor. Üstelik, her ne kadar *Song Che*'ye atıfta bulunmuşsa da, Marquart aslında Julien'in çevirisini takip etmiş. Burada şunlar söyleniyor : "Sonra Ouo-ti-in ve kral Kaı-ta-yu-yu-youe oğlunun kabilesine geldi. Bu dokuz kabile hala Ta-ta'lar arasında en çok itibar görenleri.' Yine metin diyor ki : "Sonra prens Ta-kan (Tarkan) Yu-yue'nin oğlu olan Wou-ti-yin'in kabilesinden geçti; sonra prens Ta-kan (Tarqan). Yu-yue'nin kabilesinden geçti ki bu dokuz kabilenin Tatarları arasında en çok saygı göreni.' Yu-yue, Leao'ların tarihinde sık sık beliriyor. 'Dokuz kabile Tatarları'na gelince, bunlar Orhun kitabelerinin uzun zamandır tanıdığı 'Otuz tatar'a tekabül eden bir kol. Gerçekten 'dokuz tatar' tabiri Ramstedt *(Zwei Uigurische Runenincchriften*, s. 17-19) tarafından bulunmuş olan Sine-usu'nun kitabesinin iki yerinde yazılmıştır. Çin metinlerinde ve Wang Yen-tö'nün seyahatnamesinin dışında *Leao che*-nın bir pasajında (bölüm 14, varak 3r ve v) yeniden rastlıyoruz; orada şöyle yazılı : "t'ong-houo'nun 22. yılında ... 6 ayında ... ki ki-hai günü (26 Temmuz 1004) Ta-tan kırallığının dokuz kabilesi, nişan hediyeleri sunmak üzere bir elçi gönderdiler".

[98] I-li, Hamilton tarafından *"el"* (Paix, natıon) olarak açıklanmıştır (bkz. *aynı eser*, s. 151). Ögel *(aynı eser*, s. 176), bu kelimenin eski Türkçe'deki *elig* veya *el'e* tekâbül ettiğini düşünmektedir. Etsingöl bölgesindeki bu kabilenin yeri için Hamilton ve Ögel' Sarı Nehrin Batı bölgesini ileri sürerler. Meada *(aynı eser*, s. 70) ise, bu kabilenin ismi olan İ-li'yi Kitan'lardaki yine bir kabile adı olan *I-la* ile özleştirmek istemektedir. I-la hakkında bkz. Wittfogel-Feng, *aynı eser*, s. 59.

[99] Ho-lo ch'un kelimesindeki "Ho-lo", Türkçe - Moğolca "qara" kelimesine tekâbül ediyor. *Qara* moğolcada "dereler ve Irmaklar" anlamındadır. Moğolların yaşadıkları bölgelerde pek çok "qara/ırmak" vardır. Moğolcada ki "Qara Müren" (Kara Irmak) olarak bilinen Sarı Irmak'tan başka efsanevi Balcuna Nehri, Hei-hıo (Kara Irmak) olarakta adlandırılır. Bkz. Francis Woodman Cleaves, "The Historicity of the Balcuna Covenanty, "*HJAS* 20 (1957), s. 391–479 ve Cleaves, "The "Fifteen' 'Palece Poems'by K'o Chiu-ssu", *HJAS* 20 (1957), s. 433, n. 16 ve ayrıca William Hung, "Three of Ch'ien Ta-hsin's Poems on Yüan History," *HJAS* 19 (1956) s. 20-24, n. 4.

Ho-lo ch'uaıı nehri Meada'nın kabil ettiği gibi *(aynı eser*, s. 66) Orhun bölgesinde değildir. Aynı şekilde Chung fang *(Ha-mi chıh*, bölüm 2, s. 1a-2b) ın kaydettiği gibi,

prenslerinin oturduğu yerdir. Şehrin duvarları hala durmaktadır. Burada sıcak su gölleri vardır.[100] Bir anane olarak önceleri Kitan'lar Uygurların koyunlarını otlatırlardı. Ta-tan (Tatar) lar ise, Uygurların sığırlarını otlatırlardı. Uygurlar Kan-chou'ya[101] göç edince, Kitan ve Tatar'lar kendi aralarında baş olma mücadelesine giriştiler.

Biz sonra A-tun[102] kabilesinden geçip gittik. Ma-tsung[103] dağından ve Wang-hsiang-ling[104] den geçtik. Bayırda taştan yapılmış bir

---

San-pao'daki (bugünkü Po-yang ho) olan nehir, Hami'nin batısında bulunduğunu iddia etmekle de yanılıyor. Wang Yen-te seyahatnamesi'ni incelerken, onun Kitan sınırında ki bir kabileyi geçtikten sonra ve Hami'ye ulaşmadan önce Ho-lo ch'uan'a vardığını görüyoruz. Bu yüzden Hamilton'un da *(aynı eser*, s. 154) işaret ettiği gibi, söz konusu Ho-lo ch'uan, "Hei-shui (Kara Irmak) olarak da bilinen Etsina Irmağı olmalıdır. Ayrıca *Ta Ming i-t'ung chıh*, *Wan-li* edisyonu, 1573–1620, bölüm 89, s. 18b'de "Ho-lo ch'uan, Ha-mi Wei'in güney - doğu sınırındadır," denilmektedir.

[100] *Ming Shıh* kitabından göreceğimiz gibi, Ming Sülalesiz amanında Niang-tzu ch'-un veya "Katun Bulaγ" (Hatun kaynağı/pınarı) olarak isimlendirilen sıcak su kaynakları bulunmaktadır. Bu "Hatun Pınarı", bir Uygur prensesinin yaşadığı şehrin civarında idi. Uygur prenseslerinin yaşadığı şehirler gibi bu şehir de K'o-tun ch'eng" adını alınış olmalıdır. Pelliot *(Comans*", s. 174) çeşitli Hatun şehirlerini ziyaret eden Matsui'nin, bu isimle üç şehir zikrettiğini söylemektedir. Bu şehirlerden birisi de Etsingol bölgesinde bulunmaktadır. Diğer taraftan Meada *(aynı eser*, s. 67) da Matsui'yi kaynak göstererek sadece, Orhun bölgesinde Hatun şehri olduğunu söylemektedir. Fakat daha önce ifade ettiğimiz gibi, Uygur hükümdarının Sung elçisini Kitan'larla aralarının açık olmasından dolayı kabul etmek istemediğini bildiğimizden dolayı, Matsui'nin Kitan ülkesi içinde geçerek böyle uzun bir yol katederek seyahat etmesi hiç mümkün görülmüyor.

[101] Kan - chou şehri bugünkü Chang-yeh şehridir. 840 tarihinde Uygurlar Kırgızlara mağlup olduktan sonra güneye doğru göç edip bir kısmı Kan - chou bölgesine gelip yerleşmişlerdir. Bkz. Hamilton, *aynı eser*, s. 3-12 ve 64-66; Pinks, *aynı eser*, s. 62-79 ve Pelliot, *Marco Polo*, Cilt I, s. 150–153.

[102] Ögel, A-tun kabilesinin, Etsingol'un doğusunda bulunduğunu zikreden bir kaynaktan bahsetmektedir. (Bkz. Ögel, "Ein Tor nach China im 10. Jhdt," s. 176, n. 58.

[103] Bu dağın ismi kaynaklarımızda farklı olarak yazılmıştır. *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 336, s. 20a da "Ma-tsung" ve *Sung Shıh*, bölüm 490, s. 9b de "Ma-tsung" şeklindedir. Bundan başka Julien'in "ma" yı "fong" olarak okuması da yalnıştır. Bkz. Julien, *aynı eser*, s. 54).

Ma-tsung shan "At Yelesi Dağı", hala bu şekilde isimlendirilmektedir. Bu dağ, Hami şehrinin güney - doğu sınırı üzerindedir. (Bkz. Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, s. 178. Meada *(aynı eser*, s. 68) bu dağı Khangai dağ silsilesinde göstermektedir. Fakat daha önce de işaret ettiğimiz gibi, böyle bir kuzey rotası mümkün değildir. Bu kuzey rotasını kabul etmeyen Ögel'de *(yukarıdaki eser*, s. 174) bugünkü Ma-tsung shan'ı, Wang Yen-te'nin zikrettiği Ma-tsung shan olarak kabul etmektedir.

[104] "Wang-hsiang-ling" daima Ma-tsung shan ile beraber kaynaklarda zikredilmektedir. Çünkü, orijinal kaynak olarak Wang Yen-te seyahatnamesi alınmaktadır.

kemer vardır. Burada [ayrıca] Li Ling[105] tarafından yazılmış bir kitabe vardır.

Biz sonra, Batı'dan pekçok ırmağın birleşip geldiği Ke-lo-mei[106] kaynağından geçip gittik. [Buranın] görünüşü uçsuz bucaksız idi. Burada, balıkçıl kuşları, martılar, yaban kazları ve yaban ördekleri pek çoktur.

Biz sonra T'o-pien[107] şehrine vasıl olduk. Bu şehir aynı zamanda Li P'u-yeh[108] şehri olarak bilinir. Şehrin başkanının ünvanı T'ung-t'ien Wang[109] dır.

Yalnız, Groot, (*aynı eser*, s. 172) de Chavannes'ın (*Les Mémoires Historiques de Se-ma Ts'ien*, s. 37) Li Ling'in başlıca karargâhı olan Ling Chi dağlarını, Ma-tsung shan ile aynı yer olarak göstermesini şüpheli bulmaktadır.

[105] Li Ling, M.Ö. 99 da Kansu'da, Yü-men-kuan civarında, Chiuch'üan'ın kuzeyinde ki bir yerde Hsiung-nu (Hun) lara karşı savaşan Çinli bir generaldir. Li-Ling, Hun'lar tarafından mağlup edilmiş ve esir alınmıştı. (Bkz. *Yüan-ho-chün-hsien t'u-chih*, bölüm 40, s. 1161.) *Hsin T'ang shu* kitabındaki bir malumattan (Kırgızlar hakkındaki bir bölüm) Li Ling'e daha sonra "Yu-hsien Wang" ünvanının verildiğini ve kara gözleri olduğu için Kırgızların Li Ling'in erkek torunu olduğu söylenir. Ayrıca, T'ang imparatoru Wu-tsung, Kırgız hükümdarına gönderdiği mektubunda buna temas etmiş ve onların her ikisinin de aynı kabile adına sahip olduklarını belirtmiştir. (Bkz. Tsai Wen - shen, *Li-te-yü'nün mektuplarına göre Uygurlar*, Doktora Tezi, Taipei, 1967, s. 157.

[106] Li Kuang-t'ing (*Han-hsi-yü t'u-k'ao*, *Kuang-wen shu-chü* edisyonu, Taipei, 1968) kitabında (Cilt 25, s. 2728) Ko-lo-mei'i Ha-mi Irmağı ile aynı olarak göstermektedir. Diğer taraftan, Ting Ch'ien, (*aynı eser*, s. 1068) Ke-lo-mei'yi bugünkü Barköl olarak düşünmektedir.

[107] Bu şehri tesbit edemedim. Ancak, Ting Ch'ien (*aynı eser*, s. 1068) Ke-lo-ınei ile Barköl'ün aynı yer olduğundan yola çıkarak, bu şehrin Bölköl civarında bulunduğunu söylemektedir. Sanırım bu şehir, Hami'ye çok yakın olmalıdır.

[108] Julien'in "yeh" kelimesi yerine "che" yazması yalnıştır. (Bkz. Jluien, *aynı eser*, s. 54).

P'u-yeh, bir ünvandır. Bu ünvan Robert des Rotours tarafından "Devlet işleri hazırlığının baş yardımcısı" olarak tespit edilmiştir. Bkz. Rotours, *Traité des Fonctionnaires et Traité de l'Armée, traduite de la Nouvelle Histoire des T'ang, Chap. XLVI-L*, Bibliotheque de l'Institut des Hautes Etudes Chinoises, Leiden, 1947–48, Cilt I, s. 4 ve 27). Çin tarihine baktığımızda iki tane (sağ ve sol) olarak *P'u-yeh* olduğunu görmekteyiz. P'u-yeh, Shang-shu-sheng zamanında itibarı bir memuriyetti. (Bkz. *Sung Shıh*, bölüm 161, s. 23b). Bu memuriyetin "Tso, yu p'u-yeh" (bakanlıklar şubesini yöneten sağ ve sol memuriyet) olarak tercüme edilmesi için bkz. E.A. Kracke, *Civil Service in Early Sung China*, Harvard - Yenching Institute Monograph Series, Cilt 13, Harvard University Press, 1968, s. 229.

[109] Julien (*aynı eser*, s. 55) bu ünvanı "Gökyüzü ile irtibatta bulunan kral" olarak çevirmektedir. Bu ünvan 630 tarihinde Göktürk hükümdarına verilen *T'ien k'o-han*

Biz sonra Hsiao-shıh[110] kasabasından geçip gittik.

Biz sonra I-chou[111] (kasabasından) geçip gittik. Bu kasabanın generalinin soyadı Ch'en[112] idi. Onun ataları T'ang sülalesinin Kaı-yüan[113] [devrinin] ikinci senesinden beri (715) burayı idare ediyorlardı. Hepsi on nesilden beri burayı idare etmişlerdir. T'ang zamanının Ch'en [ailesine verilen] imtiyazları hala saklanmaktadır. Bu yerde yabani ipekböcekleri vardır. İpek böcekleri k'u-shen[114] [bitkisi] üzerinde yaşayanlar. [Bunlardan] ipekli kumaş imal edilir. Burada koyunların kuyrukları çok büyüktür[115], onlar [bu yüzden] neredeyse

---

ünvanını hatırlatmaktadır. Bkz. Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s. 155. Bildiğimiz gibi, Uygur hükümdarlarının ünvanları daima "Tengri"ye aittir. Acaba bu şehrin reisi bir Uygur prensimi dir?

[110] An-hsi şehrinin batısında, Hsiao shıh-ch'eng ismiyle zikredilen yalnız bir şehir vardı. (Bkz. *Hsin T'ang shu*, bölüm 43, s. 16a). Fakat, yukarıda ki kaynakta, bu şehrin yeri, Hotan'ın sınırındaki Hu-lu ırmağının 20 li doğusunda gösterilmektedir. Bu durumda şehrin bizim metnimizdeki şehir ile aynı olması imkansızlaşmaktadır.

[111] I-chou, daha önce I-wu-lu ismini almıştır. I-wu-lu, T'ang sülalesi zamanında Çin hakimiyetine girmesiyle birlikte I-chou olarak iiimlendirilmiştir. Sung Sülalesinden önceki I-chou şehri hakkında bkz. *Yüan-ho-chün-hsien t'u-chıh*, bölüm 40, s. 1166. Yüan (Moğol) döneminin başlamasıyla Ha-mi-li şeklinde söylenen Çince ismin Uygurca transkripsiyonu "Kamul" veya "Komul" olarak isimlendirilmiştir. Kamul ismi altında bu şehir için bkz. Cleaves, "The Sino-Mongolian Inscription of 1362, "s. 129, n. 241. I-chou, "Ha-mi" şekliyle Ming Sülalesi döneminden itibaren anılmaya başlandı. Bugün de bu şekliyle bilinmektedir. Bkz. Pelliot, *Marco Polo*, Cilt II, s. 173. İlk dönemlerinden günümüze kadar Hami şehri hakkında geniş bir malumat için bkz. Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, "Ha-mi-chıh" bölümü.

[112] Ch'en ailesi ve menşei hakkında bulabildiğimiz tek kaynak Wang Yen-te'nin seyahatnamesi gibi görülüyor. Bretschneider (*aynı eser*, s. 236) de şu bilgiyi bulmaktayız : "Sung döneminde mahalli Ch'en ailesi, bu toprakları yönetmekteydi."

[113] K'ai-yüan saltanat dönemi 21 Kasım 714 tarihinde başlayıp 9 Şubat 942 tarihinde sona ermiştir.

[114] K'u-shen bitkisi hakkında Dr. F. Porter şunları söylemektedir : "Bu bitki aynı *Sophora flavencens* ve *Sophora kronei* bitkileri gibidir. Diğer çince isimleri, Yeh-huai, Shui-huai ve Ti-huai'dır. Verilen diğer çince isimler onun Japon Sophira bitkisiyle mukayese edildiğinde, cüce ve yumuşak saplı olduğu görülüyor." Bkz. Smith, *Chinese Materia Medica, Vegetable Kingdom*, Extensively revised from Dr. F. Porter Smith's work by Rev. G.A. Stuart, Shanghai, 1911, Second edition, Taipei, 1949, s. 414-415.

K'u-shen bitkisi sarımtrak meyvaları, beyaz çiçekleri olan bir bitkidir. Sarımtrak ve sert kökleri olan bu bitki, sonradan ilaç yapımında da kullanılmıştır. Çinin orta bölgelerinde yaygın olarak bulunmaktadır.

[115] Bu cümle *Wen-hsien t'ung-k'ao* da yoktur.

hareket edemezler. [Koyunlar] ağır olduğu [zaman kuyruklarının] ağırlığı üç chin'dir.[116] Zayıf [olanların kuyrukları] bir chin'dir. Onların eti ayı eti gibidir. Beyaz ve çok lezzetlidir. Bundan başka Li-shıh[117] denen bileği taşı vardır. Bu taş ikiye bölündüğü zaman pin-t'ieh[118] elde edilir. Bu ch'ıh-t'ieh shıh[119] (demiri yiyen taş) diye bilinir. [Burada] aynı zamanda hu-t'ung[120] [bitkisi] yetişir. Hu-t'ung

[116] Bir *Chin*, 1.3129 pounds ve O. 5968 kg. dır. Bkz. Wittfogel - Feng, *aynı eser*, s. 609.

[117] Li-shıh kelimesi *Wen-hsien t'ung-k'ao*'da yoktur. Bu kelimenin "bileği taşı" anlamında kullanılması hakkında Cleaves'in *Han - shu* bölüm 16, s. 1b den aldığı bölümün çevirisi ve bunun yorumlanması için bkz. Cleaves, "The Historicity of the Baljuna Covenant," s. 416–417.

[118] Pin-t'ieh kelimesi için Berthold Laufer şunları söylemektedir : "*pin-t'ie*, pin demirinin Sasani İranının bir ürünü olduğu söylenir ve ayrıca Ki-pin (Keşmir) de de üretildiği belirtilir. Ch'an Te gibi Ortaçağ yazarları da bunu Hindistan ve Hami'de bulunduğunu söylerler. *Ko ku yao lun*, *pin-t'ie*'nin Batı Barbarları (Si Fan) tarafından üretildiğini ve şeklinin helezonvarî bir hat şeklinde veya susam tohumu ve kar gibi yüzeyde olduğunu söylemektedir. Bu metalden imâl edilen kılıç ve diğer aletler, altın yaldızla parlatılarak sergilenirdi ve bu metalin fiyatı, gümüş fiyatını aşmamaktaydı." (Bkz. Laufer, *Sino - Iranica, Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient Iran*, Field Museum of Natural History Publication 201, Chicago, 1919, s. 515). Laufer ayrıca "pin" kelimesinin henüz açıklanamadığını, Türklerin bile bu kelimeyi Türkçede bulamadıklarından bahsetmektedir. Bkz. Laufer, *aynı eser*, s. 515.

[119] Wang Yen-te'nin bu sözleri, sert taşı ve metali dahi kesebilen ve çok sert olan bu demirin kalitesiyle ilgili olmalıdır.

[120] Hu-t'ung bitkisi Laufer tarafından şöyle açıklanmaktadır : "Önceki Han Hanedanlığı yıllıklarında *hu-t'un* (Japoncası *kotō*), *Hu*'nun *t'ung* ağacı, İranlılar'ın *Paulownia imperialis* dedikleri *Populus bal-samifera*'dır. Lob-nor bölgesinin karekteristik bitkisidir. San-san (Sasanı) krallığında bol bol adı geçmiş olan bir çiçektir." Bkz. Laufer, *aynı eser*, s. 339. Ayrıca Pelliot bu bitki hakkında "Pamuk" olarak *Marco Polo* kitabında bahsetmiştir. Bkz. Pelliot, *aynı eser*, Cilt I, s. 476. Laufer eserinde devamla (s. 339) şöyle demektedir : "Pamuk ağacı için önceleri *t'ung* veya *wu-t'ung* kelimelerinin kullanılmasını hesaba katarak, bir takım gelişmeler sonucu, yeni bir bölgeye geldiklerinde yeni ürünlerle karşılaşan Çinlilerin bu yeni ürünler için ya yabancı olan bu bitki isimlerini ödünç alarak kullandıklarını ya da bu kelimeye benzer ilgili bir Çince terimi hemen kullandıklarını hatırlamalıyız. Bu durum bu bitkide de göze çarpmaktadır. Orta Asya'nın *Populus balsamifera*'sına (balsampoplar, reçinadan yapılan halk ilacı) *hu*'nun *hu-t'ung* veya *wu-t'ung* adının verildiği görülmektedir." bkz. Laufer, aynı eser, s. 339. Hu-t'ung için ayrıca bkz. Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, s. 179, n. 944.

yağmura maruz kaldığı zaman, hu-t'ung-lü[121] hasıl eder (mahsülü verir).

Biz sonra I-tu'yu[122] geçip gittik.

Biz sonra Na-chıh[123] şehrinden geçip gittik. [Bu şehir] Ta-huan kuai-mei ch'i'nin[124] doğusundadır. Biz güneye baktığımız zaman, Yü-men kuan'ın[125] çok yakın olduğunu görürüz. Bu yerde su ve bitki yoktur. Biz seyahat ederken yiyecek taşıdık.

[121] Hu-t'ung-lü, *Hu-t'ung*'un gözyaşları. Laufer, *T'ung tien*'den yaptığı alıntıda "konuşma dilinde *'lei'* yerine hatalı olarak *'lü'* denmekteydi demektedir." Bkz. Laufer, *aynı eser*, s. 340. Sıcak mevsimde kumun içine iyice giren ağacın kökleri, sonradan çok sertleşerek kehribar rengine bürünürdü. Bkz. Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, s. 179, n. 944.

[122] Ting Ch'ien'e göre, I-tu, T'ang tarihinin "coğrafya bölümü"nde, I-chou kasabasının üç bölgesinden biri olan Huai-yüan olarak gösterilmiştir. I-chuo'nun diğer iki bölgesi, I-wu ve Na-chih'dir. Bkz. Ting Ch'ien, *aynı eser*, s. 1068.

[123] Na-chıh, T'ang sülalesi zamanında kurulmuş ve daha sonra terkedilmiş olup, şimdiki Hami şehrinin güney - batısında yer almaktaydı. Bu isim için Pelliot'un verdiği bilgi şöyledir : "Lob, Modern Çarlık'daki Lop-nor kıyısındadır. Hsüan-tsang'ın yedinci yüzyılda bahsettiği Na-fu-po (*Navapa) nın takriben 800 ler de Tibet kaynaklarında, Nob şeklinde yazılmış olan Nop'un Sanskritçesidir. Hami (Qamul) şehrinin batısında yer alan ve T'ang ile Sung hanedanlıkları zamanlarında Na-chıh (*Naciq) olarak bilinen bu yeri 6. yüzyılda Lob bölgesinden bir koloni yerleşmiş olup halen burası Lapcuq adını taşımaktadır." Bkz. Pelliot, *Marco Polo*, Cilt I, s. 275. Bu yer için ayrıca bkz. Chavannes, *Dix Inscriptions Chinoises de l'Asie Centrale d'apres les Estampages de M. Ch.-E. Bonin*, Paris, 1902, s. 21.

[124] Na-chıh şehrinin batısında bulunan bu kumluk bölge için Wang Kuo-wei, Karabalgasun'da bulunan çince kitabelerden bahsederken söz etmiştir. Yalnız burada Wang Kuo-wei, Wang Yen te'nin seyahatnamesini kullanmıştır. Bu durum ise, söz konusu yer hakkında başka bir kaynak olınadığını göstermektedir. Bkz. Wang Kuo-wei, *Wang Kuan-t'ang hsien-sheng ch'üan-chi*, Cilt III, s. 976–977.

[125] Yü-men kuan, Tun-huang hsien'in 150 li batısında ve Kansu şehrindeki Yang - kuan'ın kuzey - batısındadır. Surlarla çevrili bu şehrin kuruluşu hakkında Bretschneider şöyle demektedir : "Yü-men kuan ve Yang kuan kale şehirleri, Kia (Chia) yü kuan'nın batısında Han imparatoru Wu-ti tarafından M.Ö. 120 lerde kurulmuştur. Tun huang şehrininde kuruluşu aynı dönemdedir." Bkz. Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, s. 215–216.

Yü-men kuan, bugünkü Yü-men hsien şehrinin bulunduğu aynı yerde kurulmuştur ve Yang kuan, Tun huang şehrinin 130 li güney - batısında bulunmaktadır.

Tam üç gün [Sonra], biz Kuei-ku'ya[126] vardık. [Burası] aynı zamanda Pi-feng-i[127] (rüzgârdan korunma istasyonu) olarak bilinir. Onların adetlerine [göre], onlar bir emir (ferman) çıkartarak yü[128] rüzgarını tutarlar. [Böylece] yü rüzgarı sonra hafifler.[129]

Tam sekiz gün [sonra], Tse-t'ien[130] manastırına vasıl olduk. Kao-ch'ang [hükümdarı], elçilerin geldiğini işitince [bizi] karşılaması için birisini yolladı.

Biz Pao-chuang[131] dan geçip gittik. Bundan başka, Lıu-chung'dan[132] geçip gittik ve sonra Kao-ch'ang'a vasıl olduk. Kao-ch'ang[133] [aynı zamanda] Hsi-chou'dur.[134] Kao-ch'ang arazisi güneyde Yü-t'ien[135]

[126] Kuei-ku "Şeytanların Vadisi" veya "Şeytan Vadisi". Metnimizdeki "ssu" (düşünmek, muhakeme etmek) terimi hatalı olarak "kuei" (kötü ruh) kalimesinin yerine yazılmıştır.

[127] Pi-feng-i (rüzgardan korunma istasyonu). Bu deyim için Wang Yen-te seyahatini kullanarak yazılmış olan *Hsi-yü wen-chien lu* kitabından bilgi veren *Han-hsi-yü t'u-k'ao*'da (bölüm 25, s. 2729) Bijan şehrinin doğusunda tahkim edilmiş evlerin bulunduğunu ve bu yerde çok şiddetli rüzgar olduğunu kaydeder.

[128] "Yü" terimi Chang Mei-sheng'in (*Lu-chou hsin-shu* edisyonu, Taipei, 1969, bölüm II, s. 3) kitabında "Hsiao-yao Yü" olarak geçmektedir. Buradaki anlamı "rüzgara binmek, rüzgarın üzerine çıkmak" dır. "Rüzgarın üzerine çıkma" değimi için bkz. James Legge, *The Texts of Taoism, The Tao Te Ching, The Writings of Chuang-tzu, The thâı-shang*, New York, 1959, Book I, s. 216.

[129] Bu son iki cümle, *Wen-hsien t'ung-k'ao* da yer almasına rağmen Julien tarafından tercüme edilmemiştir.

[130] Bu manastırın yeri tesbit edilememiştir.

[131] Pao-chuang şehri hakkında Bretschneider, günümüze değişmiş şekliyle gelmiş görülen Pi-chan (Bijan) olduğunu öne sürmektedir. Çünkü, rüzgarlı olan bölgeler hep Bijan'ın doğusundaki yerler olarak gösterilmiştir. Bkz. Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, s. 185.

[132] Liu-chung şehri, şimdiki Tufan şehrinin güneyinde yer alan Lu-k'o-chin (Lukçak) şehridir. Burası Ming Sülalesi döneminde Liu-ch'eng olarak adlandırılmıştır. Bkz. Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, s. 31-32.

[133] Kao-ch'ang adı, *Wen-hsien t'ung-k'ao* da yer almamaktadır.

[134] Hsi-chou, Kao-ch'ang şehrinin önceki adıdır.

[135] Sinkiang'ın güneyinde, şimdiki Hotan bölgesine Çinliler Yü-t'ien adını vermişlerdir. Bkz. Chavannes, *Documents ...*, s. 125–128. Yü-t'ien isminin münakaşası için bkz. Pelliot, *Marco Polo*, Cilt II, s. 408.

(Hotan) güney batıda Ta-shıh[136] Arabistan) ve P'o-ssu[137] (İran); Batı'da Hsi-t'ien[138] (Hindistan), Pu-lu-sha[139] (Pu-lu Çölü), Hsüeh-shan[140] ve T'ung ling[141] ile çevrilmiştir.

Herbirinin arazisi bir kaç bin li[142] dir. Orada [Kao-ch'ang] yağmur ve kar yoktur. Aynı zamanda çok sıcaktır. Yaz sıcaklarının arttığı zaman, bütün oturanlar toprağı kazarlar[143] ve oturmak için ma-

[136] *Wen-hsien t'ung-k'ao* (bölüm 143, s. 20b) da yanlış olarak T'ai-shıh "şeklinde yazılmıştır. "T'ai" kelimesi yerine "Ta" olmalıdır. Ta-shıh, Araplara, Çinlilerin vermiş olduğu bir isimdir. Ta-shıh şeklinin yazılışı hakkında bkz. Pelliot, review of Arthur Waley, *A Catalogue of paintings recovered from Tun-huang by Aurel Stein*, *TP Catalogue of paintings recovered from Tun-huang by Aurel Stein*, *TP* 28 (1931), s. 398.

Esasında Ta-shıh, Farsça Tazik, Türkçe Tacik kelimesinin transliterasyonudur. Çin - Arap ilişkileri için bkz. *Sung Shıh*, bölüm 135, s. 17a–21b ve *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 144, s. 19b-26a. Ayrıca Çin - Arap ve Arap - Orta Asya arasındaki ilişkiler için bkz. W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, E. J. W. Gibb Memorial series, London, 1958, s. 185, 190–191 ve 195–196. Orta Asya'daki Arap fütühatı için bkz. V. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, Rusça'dan tercüme eden V.–T. Minorsky, Leiden, 1962, Cilt I, s. 11-17.

[137] Beşinci yüzyıldan itibaren Çin kaynaklarında İranlılar için P'o-ssu dendiğini görüyoruz. Erken İran - Çin ilişkileri için bkz. *Wen hsien t'ung-k'ao*, bölüm 144, s. 6b-10a. Ayrıca Chavannes tarafından *T'ang Shu*, bölüm 221'den tercüme edilmiş olan kısım için bkz. Chavannes, *Documents* ..., s. 170–174.

[138] Edward Soothill'e göre Hsi-t'ien, Hindistan'dır. Bkz. Soothill, *A Dictionary of Chinese - Buddhist Terms*, London, 1937, s. 22. Fakat Hsi-t'ien isminin Hindistan için çok kullanılan bir kelime olmadığı görülmektedir. Bkz. Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, s. 25-26.

[139] Pu-lu sha (Pu-lu Çölü), bu yeri tesbit etmemiz mümkün olmadı.

[140] Hsüeh-shan (Karlı dağlar). Bu isim farklı dağ isimlerini içermektedir. Mesela bkz. *Yüan-ho-chün-hsien t'u-chıh*, bölüm 5, s. 1156, "Nan-shan, diğer bir adı da Hsüeh - shan'dır." *Ta-ming i-t'ung chıh*, bölüm 16, s. 18b, Tien-shan dağlarının diğer bir ismi Hsüeh-shan'dır. Bretschneider (aynı eser, Cilt II, s. 178b) de "T'ien-shan (Tanrı Dağları) nın Hami şehrinin kuzeyine kadar uzandığı ve ayrıca bu dağlara Süe Shan (Karlı Dağlar) dendiği söylenmektedir.

[141] T'ung-ling dağları aynı zamanda "Soğan dağları" olarak da bilinmektedir. Bu dağlar, Doğu Türkistan'la Batı Türkistan'ı birbirinden ayırmaktadır. Bkz. Bretschneider, *aynı eser*, Cilt I, s. 27.

[142] "Li" bir Çin mesafe ölçü birimidir. 559 metredir. Ayrıca bkz. Wittfogel-Feng, *aynı eser*, s. 609.

Bana göre Julien'in tercümesi yanlıştır. (Julien, *aynı eser*, s. 56). Julien diyor ki : "Kum çöllerini, karlı dağları ve Tsong-ling tepelerini geçti ve böylece bir kaç bin Li (bir kaç yüz mil) katetti." Wang Yen-te seyahati esnasında bu bölgedeki yerlerden geçmemiştir. Söz konusu bu yerler Kao-ch'ang şehrinin sadece etrafındaki yerlerdir.

[143] Metnimizde ki "Ch'ih" (Su birikintisi, çukur) kelimesi, "ti" (toprak" kelimesinin hatalı olarak yazılmış bir şeklidir.

ğaralar yaparlar. Kuş sürüleri hepberaber nehir boylarında uçarlar. Eğer onlar uçmak için yükselecek olurlarsa, güneş ışığının sıcaklığından hemen aşağıya düşerler ve kanatları incinir. Evler beyaz badanalıdır. K'ai-pao [144] [devrinin] ikinci senesinde (968) yağmur beş ts'un [145]a eriştiği zaman, evlerin pek çoğu tahrip olmuştur. Chin-ling [146] dağlarından çıkan nehir, başşehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyva bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir. Bu yerde Wu-ku (beş hububat) yetişir. Yalnız Ch'iao-maı [147] yetişmez. Zengin insanlar at [eti] yerler, geri kalanlar ise sığır [eti] [148] ve yaban kazı yerler. Onlar müziklerinde pek çok K'ung-hou [149] kullanırlar. Onlar, samur kürkü postu, Po-tieh [150] ve Hsiu-wen hua-jui pu

[144] K'aı-pao saltanat senesi 30 Aralık 968 de başlamış ve 29 Aralık 976 tarihinde sona ermiştir.

[145] Ts'un, Pelliot tarafından, Çinlilerce kullanılan bir ölçü birimi olduğu ve "pouce" (parmak, ayak) olarak tercüme edilebileceği söylenmiştir. Bkz. Pelliot, "Kao-tch'ang, Qoco, Houo-tcheou et Qarakhodja," s. 584. Genellikle bir "inç" on "çin ayağı" olarak ifade edilmiştir.

[146] Metnimizde geçen Chin-ling dağı, Chavannes tarafından Beşbalık ile Barköl arasında ki bir dağ olduğu işaret edilmiştir. Bkz. Chavannes, *Documents* ..., s. 307. Chavannes ayrıca, Çin kaynaklarında "Altın Dağlar" olarak bilinen Altay dağlarının bu Chin-ling dağı ile karıştırılmamasının lâzım geldiğini söylemektedir. Ayrıca buna mukabil Bretschneider, (aynı eser, Cilt I, s. 13, n. 5) de Altay dağları ile aynı olduğunu söylediği bir Chin-shan dağından bahseder.

[147] Ch'iao-mai bitkisi için Smith şu bilgileri vermektedir : "Ch'iao-mai, Fagopyrum Esculentum'dur. Diğer isimleri Wu-mai ve Hua-ch'iao'dur. Bazen de T'ien-ch'iao (tatlı kara buğday) da denir. Bunu K'u-ch'iao (acı kara buğday) dan ayırmak lazımdır." Bkz. Smith, *Chinese Materia Medica*, s. 171.

[148] *Wen-hsien t'ung-k'ao*'da "yang" (koyun) olarak geçmektedir.

[149] K'ung-hou, Türkçe "Kopuz"dur. Bu müzik aleti için Pelliot, "La version Ouigoure de l'histoire des Princes Kalyanamkara et Pâpamkara," *TP*, 15 (1914), s. 258 de şunları söylemektedir : "Benim gitaralar olarak tercüme ettiğim kelime burada qungqayu olarak yazılı. Ama akabinde 70. sayfada daha doğru olarak qunqagu ;, sonra metnin devamında Türk qopuz ki bir gitara cinsini ifade eder ve qungqanın yerine kullanılmıştır. Qungquu'nun Çince k'ong-heou ile aynı terim olduğuna dair şüphe yoktur."

[150] Metnimizde geçen "po-tieh" kelimesi yerine, *Wen-hsien t'ung-k'ao*'da "po-chan" kelimesi geçmektedir. Julien'de bu kelimeyi "Keçe" olarak tercüme etmiştir. Fakat bence metnimizde geçen "po-tieh" kelimesi doğru olanıdır.

Po-tieh, Çinin Batı bölgelerinde üretilen kaliteli bir pamuk ürünüdür. Po-tieh için ilk bilgiler hakkında Pelliot (*Marco Polo*, Cilt I, s. 442) şunları söylemektedir : "Biz *Liang Shu* kitabında 6. yüzyılın ilk yarısında, Turfan bölgesi civarında yetişen ve ismine Po-tieh-tzu denilen pamuk hakkında bilgimiz vardır."

(çiçek motifleri ile işlenmiş elbise) imal ederler. Onların adetlerine [göre] büyük bir kısmı ata binerler ve ok atarlar. Kadınlar başlarına Yu-mao[151] giyerler. Su-mu-che[152] diye de bilinir. K'ai-yüan[153]

Po-tieh, Uygurlar arasında *Böz* olarak geçer ve genel olarak bütün pamuklu dokumalar için kullanılır. Po-tieh (pamuk) bitkisinin Turfan bölgesinde üretilmekte olduğunu *T'ai-p'ing huan-yü chi*, bölüm 180, s. 10b de açıkça ifade etmektedir.

[151] "Yu-mao" için bkz. aşağıdaki not.

[152] T'ang devri şairi Chang Yüeh yazdığı bir yazıya *Su-mu-che* adını vermiştir. Bkz. Chang Yüeh, *Chang yen - kung chi*, *Wu-yung-tien chü-chen-pan ch'üan-shu* edisyonu, bölüm 563, s 14b-15a). Bu eserde Su-mo-che hakkında fazla bir bilgi yoktur. Yalnız, bu yazı hakkında yazılmış olan bir eleştiride, Su-mo-che hakkında bilgi bulunmaktadır. Shen Hsiung (*T'ang kuei chang*, *Kuang-wen shu-chü* edisyonu, Taipei, 1967, s. 967–968) diyorki : "Bir Sung yazarı, Su-mo-che terimini *Hu* (barbar) giyimi olarak niteledi. Diğer bir izah da bunun Kao-ch'ang kızlarının (dans eden kızların) giydiği *yu-mao* (kalpak, şapka) olduğu şeklindedir." Bu açıklama bize bu terimin orijinal kalıbının Wang Yen-te seyahatnamesinde geçtiği şeklinde olduğunu gösteriyor. Diğer taraftan Yang Shen *(Han-hai*," Sheng an tz'u-p'in" bölümü, *Kuang-wen shu-chü* edisyonu, Taipei, 1968, Cilt 20, s. 12264–12265) Batı bölgesi kadınlarının dağınık saçlarını *p'u-sa huan* olarak açıklar ve bu bölge kadınlarının giydikleri şapkaya da *Su-mu-che* dendiğini ifade eder.

[153] Julien (*aynı eser*, s. 57) *Wen-hsien t'ung-k'ao* da bu kelime "K'ai-yüan" olarak geçmesine rağmen, eserinde "Khai-hoang – 587 –" olarak zikretmektedir. Bu yalnış şekil sadece *Shou-fu*, bölüm 56, s. 2b de geçmektedir. Dolayısıyla Julien *Shou-fu* kitabını görmüş fakat nedense kendi metnini kullanmayıp, bu yalnış metni kullanmış ve hiç bir referans da vermemiştir.

Julien'in yaptığı bu hata ve 719 senesine ait olan Uygurların kullandıkları takvim için Chavannes - Pelliot ("Un traité Manichéen Retrouve en Chine, "*JA*. 1 (1913), s. 309–310) şunları söylemekteler : "Belki Wang Yen-tö'nün seyahatnamesinde Maniheizme dolaylı olarak bağlanmış bir başka kayıt vardır. Stanislas Julien'in çevirisinde (s. 93) Wang Yen-tö, Kao-tch'ang Uygurlarının 'khai-hoang' devrinin yedinci yılında (587'de) yayımlanmış olan takvimi kullandıklarını' söylüyor ama burada bir yanılgı var. Gerek *Houei tchou ts'ien lou*'nun orijinal metni, gerekse *Song che*, *k'ai-houang* değil *k'ai-yuan* yazıyorlar, ve bu bilgi Song'ların devrinden itibaren *Souei che kouang ki* (*che wan kiuan leou ts'ong chou* edisyonu, böl. 15, varak 18v) de bu pasajın konusuna dair rastlanan bir alıntı ve bir açıklama ile doğrulanıyor. Wang Yen-tö'nün seyahatnamesinin bir özeti [zamanımıza] kadar ulaşmış olan bütün tam yazmaların dışında, Li Tao'nun *Siu tseu tche t'ong kien tch'ang pien*'ine alınmıştı. (Bu eser için bak. B. E. F. E., IX, 230; 1881 baskısı, Bibl. nat. coll. Pelliot, II, 792, bu özet 25. bölümde varak 7r-8r de bulunuyor). Burada da Kao-tch'angda kai-yuan'nın yedinci yılının takviminin kullanıldığı söyleniyor. Dolayısıyle Wang Yen-tö'nün 981–984 de Uygurlarda kullanıldığından söz ettiği takvimin 587'ninki değil, 719'unki olduğu mutlaka kesindir. Ancak, 719'da Çin takviminin özel bir reformu olmadı (Zaten 587'den beri hiç olmadı) ve o yılın takviminin muhafaza olduğuna dair herhangi bir astronomik sebep görün-

[devrinin] yedinci senesine (719) ait takvim kullanırlar ve üçüncü ayın dokuzuncu günü Han-shıh[154] festivalini kutlarlar. Diğer iki She[155] ve Tung-chıh[156] için aynı şeyi yaparlar. ([Bu festivalleri kut-

---

müyor. Belki bir gün bu tarihin basit ve güvenilir bir açıklaması bulunur; şimdilik bu açıklamayı dini alanda aramaktan başka çaremiz yok. Uygurlar Maniheizm'i Çin'-den almışlardı ve işte tam 719 yılında Çin Maniheizm'inin gerçek hamisi olduğu anlaşılan büyük *mou-chö* Çin'e gelmişti; Uygurlarda 719'un takviminin kullanımı belki *mou-chö*'nün geliş tarihiyle ilgilidir. Her ahvalde, Turfan Uygurlarının takviminin Çin takviminden esinlendiği gayet açıktır."

[154] *Han-shıh*, Ch'ing-ming festivalinin bir önceki günüdür. Eberhard Ch'ing-ming festivaini açıklarken (bkz. Wolfram Eberhard, *Chinese Festivals*, London, 1958, s. 113) şöyle demektedir : "Bu bizim medeniyetimizdeki paskalya, müslümanlarınsa Hızır günlerine tekabül eder." Eberhard, Han - shıh hakkında da şunları söylemektedir : "Çin'in bazı bölgelerinde festivalin eski karekterinin çoğu muhafaza edilmektedir. Kutlama zamanı, "soğuk yemek ziyafeti" ile bir gün önceden başlar. Evlerde ve civarındaki bütün ateşler söndürülür ve yirmidört saat boyunca yeni bir ateş yakılmaz. Bir gün önceden hazırlanmış olan yemekler ısıtılmadan yenilir." Bkz. Eberhard, *aynı eser*, s. 117. Ayrıca bkz. Ö. İzgi, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler," İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi*, Sayı XXXI, İstanbul, 1977, s. 34.

[155] *She*, toprağa kurban vermedir. Toprağa kurban verme yaz dönencesinde gerçekleşir. Shindler'in ifadesine göre bu "toprağın ruhudur." (Bkz. Bruno Shindler, "The development of the Chinese conceptions of Supreme Beings," *Hirt Anniversary Volume*, London, 1923, s. 318. Shindler ayrıca "burada sadece bir özetini vermiş olduğumuz kurban olayına ait herhangi bir işlem, tohumların şekillenmesindeki toprağın kutsallığından dolayı, İlkbahar ve Sonbahar'da yapılmaktaydı" demektedir. (*aynı eser*, s. 318).

James Legge ise *she* için şunları söylemektedir : "Yer yüzünün ruhu ya da ruhları." Bkz. James Legge, *The Chinese Classics*, Cilt I, *Confucion Analects*, *The Great Learning*, *The Doctrine of the Mean*, Üçüncü baskı, Dr. L. Ride'nin biografi notları ile birlikte, Hong Kong, 1960, s. 162. Legge, buna ilaveten "İmparatorluğun güney kesiminde K'ang-ch'ang, gökyüzü için kış dönencesinde, kuzey kesimi ise toprak için yaz dönencesinde kurban ifa etmekteydi" demektedir. Bkz. Legge, *aynı eser*, s. 404.

[156] Tung-chih ise kış dönencesinde yani 21 Aralık'da yapılan bir kutlamadır. Bu da aynı yaz dönencesinde olduğu gibi fakat daha büyük bir kutlama ile gerçekleşirdi. Bu festivalin önemi, *Yin* ve *Yang* prensiplerinin yer değiştirmesidir. Çinlilerin inanışlarına göre *Yang*, erkek, uğurlu, kuvvetli, parlak ve sıcaktır. *Yin* ise, dişi, uğursuz, zayıf, donuk ve soğuktur. *Yang* sıcaklığından, parlaklığından dolayı İlkbahar'a tekabül eder. Sonbahar ise artık soğuk bir mevsime girildiğinden *Yin*'e tekabül eder. İşte bu sebebten dolayı *Tung-chih* festivali önem kazanmaktadır. Bu festivalin Çin'de kutlanışında imparator ve onun memurları günlük faaliyetlerine ara verirler ve bulutların rengine bakarak gelecek seneye ait kehanette bulunurlardı. *Tung - chıh* festivali için bkz. Derk Boddge, "New Year festivals in Han China," *Trudy dvatcat' pjatogo, Mezhdunarodnogo Kongressa Vostokovedov*, Moskow, 1963, s. 25.

larlar]). Onlar, gümüş ve pirinçten[157] yaptıkları tüpleri su ile dolduruyorlardı. [Bu tüplere] basarak suyu fışkırtırlar yahut birbirlerine su atarak spor yaparlardı. Bu [oyuna] Ya-yang-ch'i ch'ü-ping (Erkek Ch'i'nin sıcaklığının yok edilmesi)[158] denir. Onlar seyahat etmekten hoşlanırlardı. Onlar seyahat ederken çoğu müzik aletlerini yanlarında taşırlardı. Orada elliden fazla Budist manastırı vardır. Onların hepsinde T'ang sülalesi tarafından koyulmuş kitabeler vardır. Manastırların içinde Ta-tsang-chung[159] T'ang-yün[160]

[157] Metnimizdeki *t'ou* kelimesi, Çince prinç madeni için kullanılmaktadır. Bu genellikle, *t'ou - shıh* (t'ou tası) şeklinde yazılmıştır. Laufer'in bildirdiğine göre *T'ou*, prinç madeni için kullanılan Orta Farsça dilindeki *tutuva* kelimesinin ilk hecesinin aynısıdır. T'ou ve *t'ou-shih* için daha fazla bilgi Laufer (*aynı eser*, s. 511–516) de bulunmaktadır.

[158] Bildiğimiz gibi, *yang* terimi, güç, kuvvet, sıcaklık, parlaklık vs. temsil ediyor. Çinlilerin kullandıkları *Ch'i* ve *yang* kelimelerinin geniş bir araştırması için bkz. Fung Yu-lan, *A Short History of Chilosophy*, edited by Derk Bodde, Toronto, 1967, s. 138–142.

Yang terimi Uygurlarca da biliniyordu. Bu kelime için bkz. A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1941, s. 351. Uygurlar tarafından yapılan ve Wang Yen-te'nin de spor diye isimlendirdiği bu olay, belki de eski bir Şamanizm kalıntısı olarak yağmur yağdırmakla ilgili olabilir. Bir başka Çin kaynağında, Kao-li'lerin hakanları, İlkbahar bayramı ayininden sonra elbiseyle suya girerler ve halk ikiye ayrılıp birbirlerine su serpip taş atarlarmış. (Bkz. Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Samanizm*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 165). İnan, "Yada taşı" ile ilgili bir başka yazısında Ulu Katay, Salcıvat, Barin-Tabın ve Baskurtların da yağmur tılsımı olarak birbirlerine suyu atmak, birbirlerine su serpmek adatleri olduğu yazılıdır. (Bkz. İnan, *aynı eser*, s. 165). Bu yukarıda ki misallerden dolayı, Uygurların sadece birbirlerine su atarak serinlemek için değil, büyük bir ihtimalle, eski bir geleneğin devamı olarak bu oyunu yaptıklarını zannediyorum.

[159] Ta-tsang-chung, Çin Budist Kanunu demektir. Bu kitap hakkında Julien *aynı eser*, s. 58, n. 1) şunları söylüyor : "Bu sözcüklerden şüphesiz bugün Tibetçe adı *Gandjour* olarak tanınan ve hükmeden hanedanın devrinde, Çince, Mançuça, Tibetçe ve Moğolca yayımlanmış olan budist külliye anlaşılıyor." Ta-tsang-chung için ayrıca bkz. F. W. K. Müller, *Uigurica I*, "Die Anbetung der Magier ein Christliches Bruchstück," *Aus den Abhandlungen der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1908, s. 11, n. 3 ve *Ajia rekishi jiten*, Tokyo, 1968, Cilt 6, s. 46-48.

[160] T'ang-yün için Julien şunları söylüyor (*aynı eser*, s. 59, not 1) : "Tang-yun, Thang'lar döneminde *San-mien* tarafından derlenmiş bir vurgulu sözlüktür; ama Song devrinde çoktan kaybolmuştu. Bu hanedanın dönemindeki, *Ki-yoıg-chou*, *Siu-khiouen*'in *Chou'e-wen* sözlüğüne dair açıklamalarında toplandı ve bundan geriye kalanları, beş kitap halinde *Tang-yun-khao* veya *Tang-yun*'un incelenmesi başlıklı bir eser kaleme aldı."

Yü-p'ien[161] ve Ching-yin[162] gibi kitaplar bulunmaktadır. [Burada] oturanlar daha çok ilkbaharda seyahat ederler. Toplanmış guruplar halinde seyahat ederken, kendi aralarında müzik [çalmaktan] hoşlanırlar. Seyahat edenler, at üstünde giderken, çeşitli canlı varlıklara yay çekerek ok atarlar. Buna aynı zamanda Jang-tsai[163] (Gökten gelecek kötülüklere karşı kurban etme) denir.

Burada Ch'ih-shu-lou (İmparatorluğa ait fermanların saklandığı kule) vardır. Bu kulede T'ang [devrinin] imparatorları T'ai-tsung[164] ve Ming-huang'ın[165] fermanları ve imparatorluğa ait mektuplar biriktirilmiştir (saklanmıştır). Bunlar [ferman ve mektuplar] çok dikkatli olarak yerleştirilmiş ve kilitlenmiştir. Bu kulenin arkasında bir *Mo-*

T'ang-yün için ayrıca bkz. Wilhelm Schott, "Zur Uigurenfrage," *ABAW* 2 (1876), s. 43, not 3 ve Eugen P. Feifel, *Geschicte der Chinesischen Literatur und Ihrer Gedanklichen Grundlage nach Nagasawa Kukuya Shina Gakujutsu Bungeishi*, Monumenta Serica Monograph, VII, Pekin, 1945, s. 188.

[161] *Yü-p'ien*'i Laufer, "Cenneti temsil eden uğurlu bir yeşim taşı" olarak izah ediyor. Bkz. Laufer, *Jade, A Study in Chinese Archaeology and Religon*, İkinci Baskı, South Pasadena, 1946, s. 154. *Yü-p'ien* hakkında Julien ise şunları söylüyor (*aynı eser*, s. 52, n. 2) "*Yu-pien* sözlüğü önce Liang hanedanı devrinde (502–556) Kou-ye-wang tarafından derlendi; *Thang*'ların zamanında Sun-kiang tarafından genişletildi. Song'lar döneminin altıncı yılında *Ta - tchoung - thsiang-fuo* (1031) *Tchin p'ong-nien* v.s. bunu hükümdar buyruğu üzerine *Tchong - sieou - yu - pien* başlıklı otuz kitap halinde yeniden yayımladılar."

[162] *Ching-yin* kitabı hakkında da Julien şunları söylemektedir : (aynı eser, s. 53) "Bunun, Hint Budist kitaplarının çevirmeni olarak *Ta-tse-ngen* manastırında görevli olan din adamı Youen-ing tarafından *Thang*'lar zamanında derlenmiş olan *I-ch'ieh ching - yin-i* isimli yirmi beş kitap halindeki budist sözlük olduğunu sanıyorum. Bu eser sekiz defter biçimindedir; oldukça değerlidir fakat sözcüklerin vurgu düzenine göre veya anahtarlarla sıralanmış olmalarından dolayı, gayet kullanışsızdır." *Ching-yin* kitabı için ayrıca bkz. Bunyiu Nanjio, *A Catalogue of the Chinese translation of the Buddist Tripitaka, The Sacred Canon of the Buddhists in China and Japon*, Oxford, 1883, s. 353.

[163] 101 *Jang - tsai*, (Gökten gelecek bütün kötülüklere karşı kurban verme) terimi için hiç bir malumata rastlıyamadım.

[164] T'ai-tsung, T'ang sülalesinin büyük atası. 627–630 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Bkz. *Hsin T'ang shu*, bölüm 1, s. 1a-12b. Ayrıca bkz. Edwin O Reischauer and John K. Fairbank, *East Asia the Great Tradition*, 1960, s. 155.

[165] 713–756 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Ming - huang, tarihte Hsüan Tsung (Bilge imparator) olarak da bilinir. Bkz. *Hsin T'ang shu*, bölüm 2, s. 4a-18b. Ayrıca bkz. Reischauer - Fairbank, *aynı eser*, s. 175.

ni[166] (Mani) manastırı vardır. P'o-ssu (İran) rahipleri kendi kanunlarının tarafını tutarlar. [Kendi kanunlarının dışındakilere] *Wai-tao*[167] (yabancı doktrin) derler.

[Kao-ch'ang] Nan T'u-chüeh[168] (Güney Türkleri – Göktürkleri), Pei T'u-chüeh[169] (Kuzey Türkleri – Göktürkleri), Ta Chung-yü[170], Hsiao Chung-yü[171] Yang-mo[172] (Yağma), Ko-lu[173] (Karluk), Chieh-

[166] Uygurlar Maniheizm'i 763 tarihinde Bögü Kağan zamanında devlet dini olarak kabul etmişlerdir. Bu din Suriye'de ortaya çıkmış, İran'da gelişmiş ve Orta Asya ile Çin'e doğru yayılmıştır. Metnimizde geçen Mani manastırı ve Uygurların Mani dinini kabulleri ile ilgili olarak Chavannes ve Pelliot uzunca bilgi vermektedirler. Her ne kadar verdikleri bu bilgiler tamamen metnimizdeki geçen Mani manastırının açıklanmasıyla ilgiliyse de biz bu geniş açıklamayı tamamen bağımsız olarak "*Açıklamalar:* Mani Dini ve Mani Manastırları," bölümünde vermeyi uygun bulduk.

[167] *Wai-tao* terimini Chavannes - Pelliot (*aynı eser*, s. 309) "Sapık öğretiler" olarak tercüme etmişlerdir.

[168] T'u-chüeh'ler 552 tarihinde Juan-juan (Avar) ları hakimiyetleri altına alarak devlet kurmuşlar ve kendilerine bu tarihten sonra Göktürkler denilmiştir. Göktürkler 742–743 tarihinde Basmıl ve Uygur Türkleri tarafından yıkılmışlardır. Bu devletin kuruluşu ve Çin ile ilişkileri hakkında bkz. Chavannes, *Docuaents ...*, s. 233–237, Berthold Spular, *Geschicte Mittelasiens* in *Handbuch der Oruentalistic*, Cilt V, Kısım V, Leiden, 1966, s. 124–148, Hamilton, *aynı eser*, s. 94 ve 100 ve Ö. İzgi, "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le yaptığı ticari münasebetler," s. 97–102.

T'u-chüh ismi önce Pelliot tarafından *Türküt* şeklinde ifade edildi. (Bkz. Pelliot, "L'origine de T'ou-kiue, nom Chinois des Turks, *TP* 16c (1915), s. 687–689). Fakat daha sonra Boodberg bu okuyuşa karşı çıktı ve eski formu T'u-kiuet olan T'u-chüeh kelimesinin "Toquz" veya "Tuquz" olması lâzım geldiğini savundu. (Bkz. Peter A. Boodberg, "Three notes on the T'u-chüeh Turks," *Semitic and Oriental Studies*, 1951, s. 1–11). Son zamanlarda da Edwin G. Pulleyblank, ("The Chinese name for the Turks," *JAOS* 85 (1965), s. 121–125) T'u-chüeh kelimesinin *Türk* olması gerektiğini savundu. Pulleyblank ile hemen hemen aynı yıllarda Kafesoğlu, Türk adının tarihi gelişmesi çok geniş bir araştırma yaptı. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Tarihte 'Türk' adı," *Reşit Rahmeti Aeat için*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1966, s.

[169] Pei T'u-chüeh, Kuzey Göktürkleri.

[170] Bu Chung-yü kabilesi Çigillerle özdeşleştirilmiştir. Bu konuda bkz. Pelliot, "Neuf notes ...", s. 222 ve Hamilton, *aynı eser*, s. 151. Mahmud Kaşgari (*Divanü Lûgat-it-Türk*, Türk. Ter. Besim Atalay, Ankara, 1939, Cilt I, s. 28) Çigillerden bir gurup Türk diye söz etmiştir. Ayrıca Çigiller hakkında daha fazla bilgi için bkz. Minorsky, *Hudud al 'Âlam*, s. 98-99 ve açıklamaları, s. 297–300, Barthold, *Four Studies ...*, s. 89 ve A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkictan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1947, s. 48-49.

[171] Hsiao Chung-yü, Küçük Çigiller.

[712] Yang-mo (Yağma), Dokuzoğuz kabilelerinin bir koludur. Bkz. Minorsky, Hudūd al-'Âlam, s. 95-96 ve Togan, *yukarıdaki eser*, s. 55.

[173] Ko-lu (Karluk) Çin kaynaklarında ekseriyetle Ko-lo-lu şeklinde yazılmaktadır. Karluklar için bkz. Spular, *aynı eser*, s. 168–176 ve Barthold, *Four Studies ...*, s. 86-92 ve Hamilton, *aynı eser*, s. 154–155.

chia-ssu [174] (Kırgız), Mo-man [175] (Barınan), Ke-to [176] ve Yü-lung [177] (Ürüng) kabileleri üzerinde hüküm sürmüştür. Bu topraklarda fakir insan yoktur. Onlar ihtiyacı olanlara yemek yardımı yaparlar. İnsanlar uzun ömürlüdür. Umumiyetle yüz yaşının üstüne [kadar yaşarlar]. Genç yaşta ölene hiç rastlanmaz.

Bu sırada dördüncü ayda (26 Nisan–25 Mayıs, 982) Shıh-tzu Wang [178] (Arslan Han) yazı Pei-t'ing [179] (Beşbalık) te geçiriyordu.

[174] Chieh-chia-ssu (Kırgız). Kırgız ismi, Çin kaynaklarında çok farklı yazılışlara sahiptir. Bunun için bkz. Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s. 43, not 1. Kırgızlar için ayrıca bkz. *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 147, s. 6b-10b.

[175] Mo-man (Barınan) kabilesi *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 143, s. 21b de *Yung-man* olarak geçiyor. Öyle sanıyorum ki, bizim metnimizdeki şekliyle kelime doğrudur. Minorsky'ye göre (Hudūd 'Âlam, s. 295) Biruni'nin *Canon*'dan yaptığı alıntıyla, Uç-Turfan bölgesine ait olan bir Barınan şehrinin var olduğunu söylemekte.

Mahmud Kaşgarı eserinde (aynı eser, Cilt III, s. 369) Barman'ın iki anlamı olduğunu söylüyor. Bunlardan birincisi, Afrasyab'ın ismi, diğeri de bu kişi tarafından kurulan şehrin adıdır. Barınan şehri hakkında ayrıca bkz. Hamilton, *aynı eser*, s. 148. *Mar-man* okunuşu ile bu şehir hakkında bkz. Pelliot, "Commans", s. 135.

[176] Ke-to kabilesi hakkında hiç bir malumat bulamadım. Pelliot tarafından bu kabile isminin okunuşu için önerilen kelime *Kak-ta*'dır. Bkz. Pelliot, "Commans," s. 119.

[177] Yü-lung (Ürüng) kabilesinin ismini Pelliot "Örön", "Ürün" diye okumuştur. (Bkz. Pelliot, "Commans", s. 135). Bu kabilenin isminin "Ürüng" şeklindeki okunuşu için bkz. Hamilton, *aynı eser*, s. 160.

Yukarıda bahsi geçen pek çok kabile Julien tarafından yalnış olarak transkripsiyon edilmiştir. Julien'in tercümesi aynen şöyledir : "Uygurlar, Güney ve Kuzeydeki Tou-kiai (Türkler) ve en önde gelenleri büyük ordu'nun ve küçük ordu'nun Wei'leri olan çok sayıda kabileye; Mo-ko, Lo-tien, Ko-sse, Yong-maıı, Khe-to ve Yu-long kabilelerine hükmediyorlar." (Bkz. Julien, aynı eser, s. 55).

[178] Shıh-tzu (Arslan) 981 tarihinden itibaren Kao-ch'ang Uygurlarınıı hükümdarları tarafından kullanılan bir ünvandır. Bkz. *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 143, s. 19a ve *Sung Shıh*, bölüm 135, s. 8b. Kaynaklarımız bu ünvanı Türkçe şekliyle de *A-ssu-lan Han* şeklinde kaydetmektedirler. Bu ünvan daha sonra Kan-chou ve Chiu-tz'u Uygurları tarafından da kullanılmıştır. Bkz. İzgi, "Kao-ch'ang Uygurları hakkında," s. 9, Pinks, *aynı eser*, s. 77-80, Wittfigel-Feng *aynı eser*, s. 102, Hamilton, *aynı eser*, s. 77-80, Wittfogel - Feng, *aynı eser*, s. 102, Hamilton, *aynı eser*, s. 146–147 ve Abe Takeo, *A Study of the History of the Western Uγiur State*, s. 365–368.

[179] Başbalık, Cungarya'da, şimdiki Guçen şehrinin kuzey - batısındadır. Han Sülalesi zamanında ismi Chin-man idi. Daha sonra 7. yüzyılda Göktürklerin oturdukları bir yer olmuştur. T'ang Sülalesi zamanında ise Çinin bir sınır eyaleti olan T'ing-chou'nun merkeziydi. *Yüan-ho-chün-hsien t'u-chıh*, (bölüm 5, s. 1170) kitabında "Kuzey Sarayı" olarak isimlendirildiğini görüyoruz. Batı Göktürkler zamanında Beşbalık şehri için *T'ai-p'ing huan-yü chi* (bölüm 136, s. 5a-6a) kitabında bilgi vardır.

Dayısı A-to Yü-yüeh[180] (Ata Üge) yi memlekete bakması (idare etmesi) için [orada] bırakmıştı. Önce [Ata Üge] Yen-t'ye bir elçiyle mesaj yolladı. Dediki : "Ben Han'ın dayısıyım. Bana hürmetle eğilmiyecekmisiniz181 Yen-te dediki : "Ben [buraya] imparatorun fermanı ile geldim. Bizim ananemize göre [size] hürmetle eğilmek yakışmaz." [Elçi] tekrar sordu : "Eğer siz bizim Hanımızı görürseniz ona da hürmetle eğilmiyeceksiniz?" Yen-te tekrar dediki : Yine bizim ananemiz bize, [bir başkasına] hürmet etmeğe izin vermez.

Bir kaç gün sonra, Ata Üge [Wang Yen-te'yi] karşılamaya geldi. Fakat kendisi [Ata Üge] Yen-te'ye doğru çok hürmetkarane bir [şekilde] gitti.

Shıh-tzu Wang (Arslan Han) Yen-te'yi Pei-t'ing (Beşbalık) e davet etti.

Biz Chiao-ho[182] kasabasını geçip gittik.

Altı gün sonra Chin-ling k'ou'ya[183] vasıl olduk. [Burada] çok kıymetli mallar imal edilir.

İki gün sonra Han-chia chai'ya[184] vasıl olduk.

Moğol döneminde de "Beşbalık" ismi ile anılan bu şehir, bu sıralarda Farsça olarak "Panjikaht" olarak yazılmıştır. Beşbalık şehri için bkz. Chavannes, *Documents*, s. 11, Bretschneider, *aynı eser*, Cilt I, s. 66, not 157, Ecsedy, "Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing," s. 92, not 5, Barthold, *Encyclopedia of Islam*, "Bishbalık", Cilt II, s. 728–730.

[180] "A-to" kelimesinin "Ata" şeklinde okunuşu için bkz. Hamilton, *aynı eser*, s. 147. Hamilton, "Ata" kelimesine burada ("baba") anlamını veriyor. Uygurlar arasında *Ata* (ced, baba) kelimesinin kullanımı için bkz. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 296.

[181] Bir başka değişle "Bağlılık töreni yapmak."

[182] Chiao-ho chou, yani Yar-Hoto, Turfan havzasının önceki başşehriydi. Burası Çin kaynaklarında Han Sülalesinden T'ang Sülalesi zamanına kadar Ch'ih-shih ch'ien-wang-t'ing olarak bilinmekteydi. İlk dönemlerinden itibaren bu şehir için bkz. *Yüan-ho-chün-hsien t'u-chih*, bölüm 5, s. 1169–1170 ve *T'qi-p'ing huan-yü chi*, bölüm 156, s. 3b-4b. Ayrıca bkz. Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, s. 189 ve Chavannes, *Documents* . . ., s. 6-7.

[183] Chin-ling (k'ou) tabiri ile bu dağların içinden geçen bir geçite atıf yapmaktadır. Chin-ling dağları için bkz. "*Tercüme Bölümü Notları*", not 84.

[184] Han-chia chai, "Han Hanedanlığı ailesinin konak yeri" olarak çevrilebilen bu yere ait kaynaklarda bir malumat bulmak mümkün olmadı. Julien (*aynı eser*, s. 62) bu yer için "Çinlilerin konak-kamp– yeri" olarak izah ediyorsa da, Çin askerlerinin burada karargâh kurduklarına dair hiç bir bilgiye sahip değiliz.

Beş gün içinde Chin-ling (dağına) tırmandık. Ling'i geçtik,[185] ve hemen şiddetli yağan yağmurla karşılaştık. (ling'in] üzerinde, Lung Wang[186] (Su ve Yağmur Tanrısı) için [dikilmiş] taş üzerinde bir kitabe vardı. [Bu kitabede] şöyle diyordu : "Bu Hsiao-hsüeh shan (Küçük kar dağı) dır. Dağın tepesinde toplanmış kar vardır. Seyahat edenler Mao-chi[187] giyerler. Biz [bu dağı] bir günde geçtik ve Pei-t'ing'e (Beşbalık) vasıl olduk.

Biz Kao-t'ai[188] manastırında istirahat ettik. Onların kralı (Arslan Han) yemek için at ve koyun pişirtmişti. Çok lezzetli idi. [Bu] arazide atlar çok boldur. Kral (Han), prensesler ve valiahtların her birisinin at sürüleri vardır. Onlar bin Li'den daha fazla genişliğe [sahip olan] düz ovada [sürülerini] otlarırlar. Onlar [atlarının] derisinin rengi ile kendi sürülerini ayırt ederler. Hiç kimse sürüsünün sayısını bilmez. [Bu ovada] kartal, şahin, doğan ve akbabalar vardır. Çok güzel otlar vardır. Avcı kuşları onları yakalarlar ve yerler.

Onların kralı (Arslan Han) bir mesaj yollıyarak dedi ki : "Biz elçiyi kabul etmek için bir gün seçeceğiz. Biz öyle ümit ederiz ki tehire uğramaz."

[Arslan Han] bizi yedinci günde kabul etti. Onların Kralı[189] oğulları ve hizmetkârlarının hepsi yüzlerini doğu'ya çevirdiler ve [Çin imparatoru tarafından] yollanan hediyeleri kabul ettiler. Bir tarafta bir kimse [elinde] taştan bir çan tutuyordu. O [şahıs] seromoni için tempo tutuyordu. [Kao-ch'ang] kralı çanın sesini duyunca selâm verdi. Bundan sonra, oğlu, kızı ve yakın akrabaları [benim] etrafımı çevirerek eğildiler ve hediyelerini kabul ettiler. Sonra, mü-

[185] Metnimizde geçen "wen" kelimesi hatalı olarak yazılmıştır. Kelimenin doğrusu *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 143, 22a da ki "kuo" şekli olmalıdır.

[186] Metnimizdeki "Lung Wang, *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 143, s. 22a da "Lung-t'ang" olarak geçmektedir. Aynı yalnışlık Bretschneider, *aynı eser*, Cilt II, s. 29 de de yapılmıştır.

[187] "Mao-chi", kıldan yapılmış bir çeşit keçe demektir. Bu eskiden beri kullanılan bir Çin terimidir. Bkz. K'uo-yo, *Erh-ya*, *Ssu-pu pei-yao* edisyonu, 1930, bölüm I, s. 12a.

[188] *Kao-t'ai* manastırı, Ming Sülalesi dönemine kadar ayakta kalmış bir yapı olarak gözükür. Bu hususta Cheng Hsiao şunları söylemektedir : "Tu-lu-fan (Turfan) ın kuzey - batısında Ling-shan vardır. Bunun yakınında da Kao-t'aı yüksek platosu ve burada da bir Budist manastırı bulunmaktadır." Bkz. Cheng Hsiao, *Huang Ming ssu-i k'ao*, *Kuo-hsüeh wen-k'u* edisyonu, 1937, s. 79.

[189] *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 143 s. 22a da bu cümlede bir yanlışlık yapılmış ve cümleye fazladan bir "chu" kelimesi ilave edilmiştir.

zik, içki, ziyafet ve gece yarısına [kadar] artisler tarafından [oynanan] piyes vardı.

Ertesi gün bir kayıkla [gezinti] yaptık. Gölün dört bir tarafından davullar çalışıyordu.

Tekrar [ertesi gün] sabahleyin, Budist tapınağı Ying-yün T'ai-ning'i[190] gezip seyrettik. [bu tapınak] Chen-kuan[191] (devrinin) dördüncü yılında inşa edilmişti. Pei-t'ing (Beşbalık) in kuzeyindeki dağlarda Kang-sha[192] (amonyak) imal ediliyordu. Dağın içinden sık sık duman yükseliyordu. Fakat hiç sis yoktu. Bundan başka,[193] ışık ve alevler, meşalenin yansıması gibi idi. Kuşlar ve farelerin hepsi kırmızı [renkli] görünüyordu. Bu Kang-sha (Amonyak) ile ilgili kimseler ayakkabı giyerlerdi. [Ayakkabılarının] tabanında tahta vardı. Eğer [ayakkabının] tabanı deriden olsaydı, onlar kavrulurdu.

Dağın eteğinde mavi çamur üreten bir mağara vardır. [Çamur] mağaranın dışına çıktığı zaman, derhal sha-shıh (kumtaşı) ya dönüşürdü. Yerliler bunu deri tabağlamakta kullanırlardı. Şehrin içinde pek çok iki katlı binalar vardır. İnsanlar iyi yüzlüdür ve usta sanatkârlardır. Altın, gümüş, bakır ve demir kaplar üzerinde çalışırlardı. İyi bir atın fiyatı bir p'i[194] ipektir. Zayıf ve bakımsız atlar [ise] ye-

[190] Ying-yün T'ai-ning tapınağı hakkında hiç bir yerde malumat bulamadım. Yalnız Barthold, "Beşbalık" makalesinde "Wang Yen-te'nin kayıkla geçtiği ve eserinde tasvir ettiği göl, şehrin her halde şarkında idi. Burada bir takım sed bakiyeleri bulunmuştur ki, nehir bu sedler vasıtalarıyla bir göl teşkil edecek şekilde genişlemekte idi. Harabelerin garbında, vaktiyle bir Buddha manastırının mevcud olduğu zannediliyor. Wang Yen-te'ye göre, o zamanlar, Pei-t'ing'de daha 637 senesinde inşa edilmiş Buddha mâbetleri vardı." demektedir. Bkz. Barthold, "Bişbalık" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt III, s. 652.

[191] Chen-kuan saltanat dönemi 22 Ocak 627 de başlamış ve 6 Şubat 650 de sona ermiştir. Dolayısıyla Ying-yün T'ai-ning tapınağı 630 tarihinde inşa edilmiştir. Yukarıda ki notta (128) Barthold'un söylediği gibi 637 senesi yalnıştır.

[192] Kang-sha (amonyak) için Laufer (Sino-Iranica, s. 503–504) de bilgi vermektedir. Ayrıca bkz. *T'ai-p'ing huan-yü chi*, bölüm 181, s. 6b de, Kuei-tzu (Kuça) da üretilen amonyak için bilgi veriliyor. Japon bilim adamı Matsuda Hsiao, *Kodai Tenzan no rekishi chirigakuteki*, (Eski T'ien-shan bölgesinin tarihi coğrafyası üzerinde çalışmalar), Tokyo, 1956, s. 408–410 da Wang Yen-te seyahatnamesini kullanarak, amonyak hakkında bilgi veriyor.

[193] *Wen-hsien t'ung-k'ao*'da (bölüm 143, s. 22b) cümleye "akşam olunca" ibaresi eklenmiştir.

[194] *P'i*, 12.44 metrelik bir ölçü birimidir. Bkz. Wittfogel-Feng *aynı eser*, s. 609.

mek için kullanılırdı ve değeri yalnız bir chang[195] ipektir. Bütün fakirler et yerler.[196]

Biz sonra daha Doğu'da T'ang [Sülalesinin] doğu sınırı olan An-hsi (Arsak)[197] [şehrine] vasıl olduk.

Yedinci ayda (23 Temmuz–21 Ağustos, 982), [Arslan Han] Yen-te'nin [memleketine] dönüşünden önce[198] [Kao-ch'ang'a] vasıl oldu. [Bu sırada] bir Kitan elçisinin geldiğinden haberdar edildi. Elçinin yaban tavşanı gibi dudağı vardı. Bunu gümüş bir yaprakla örtüyordu. Elçi krala (Arslan Han'a) dediki : "Han (Çinliler), Ta-tan (Tatar) lara sizin topraklarınız yolu ile bir elçi yollamış olduğunu duydum. Maksadı, sizin sınırlarınızda casusluk yapma teşebbüsüdür. Siz hemen onu [Wang Yen-te] Tatarlara yollayın. Sizinle oyalanması için izin vermeyin." Elçi devamla dediki : "Kao-ch'ang önceleri Han (Çin) toprağı [memleketi] idi. [Netice olarak] Han (Çin) elçisi, ilerideki hareketlerine (düşüncelerine) uygun olarak sizin topraklarınıza casusluk yapmak için geldi. Siz bu işi araştırın."

Yen-te kendi ajanları vasıtasıyla bu sözleri öğrendi ve krala (Arslan Han(a) dediki : "Ch'üan-jung[199] (Köpek barbarları), her zaman Çin'e muhaliftirler. Şimdi, onlar [bizim] aramızı açıyorlar. Ben onları öldürmek istiyorum."[200]

Kral [Arslan Han] rica ederek [bu düşüncelerden] Wang Yen-te'-yi caydırdı ve [Wang Yen-te] vazgeçti.

O [Wang Yen-te], altıncı senenin beşinci ayında (5 Haziran-3 Temmuz 981) başşehri terketti (yola çıktı).

[195] *Chang*, 3.11 metrelik bir ölçü birimidir. Bkz. Wittfogel-Feng, *aynı eser*, s. 609.

[196] O zamanlar Çinde yalnızca zenginler et yiyebilirdi.

[197] An-hsi (Arsak), Hsin-chiang'da şimdiki T'u-lu-fan (Turfan) bölgesinin Batı tarafındadır. Pinks tarafından An-hsi, Kuça olarak gösterilmiştir. Bkz. Pinks, *aynı eser*, 178–179, not 561. Bu hususla ilgili olarak *T'ai-p'ing huan-yü chi* bölüm 156, s. 7 de şu bilgiyi bulmaktayız :" An-hsi ta-tu-hu fu, aslında Chiu-tzu (Kuça) devletidir." An-hsi'nin "Arsak" olarak okunuşu için bkz. Pelliot, *Marco Polo*, Cilt I, s. 18.

[198] Arslan Han'ın Kao-ch'ang'a dönüş tarihi, *Hui-ch'u ch'ienlu* kitabında bulunmamasına rağmen, *Hsü Tzu-chih t'ung-chien ch'ang-pien*, bölüm 6, s. 7b, *Shuo-fu*, bölüm 56, s. 4b ve *Sung Shıh*, bölüm 135, . 12a da "dokuzuncu ay" olarak geçmektedir.

[199] Ch'üan-jung, Çinin Batı bölgelerinde yaşıyan kabileler için verilmiş bir isimdir. Burada Ch'i-tan (Kitan) lar kastedilmektedir. Bkz. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, s. 7 ve 21.

[200] Bu cümle bir başka şekilde "onları" yerine "elçi" yi öldürmek istiyorum şeklinde de anlaşılabilinir.

Yedinci senenin dördüncü ayında (26 Nisan - 25 Mayıs, 982) de Kao-ch'ang'a vasıl oldu. Her nereden geçtiyse, imparatorluk fermanından dolayı çeşitli barbar reislerinden, elbiseler, altın kemerler ve ipekler ihsan edildi.

Sekizinci senenin ilkbaharında (16 Şubat–15 Nisan, 983), bu reislerin bir kısmının açık bir şekilde minnettarlıklarını [gösterdiği] yüzünden, çok fazla elçinin iştirakiyle, eski yolundan geri döndü.

Yung-hsi [devrinin] birinci senesinin dördüncü ayında (4 Mayıs–1 Haziran, 984) de [Wang Yen-te] [Çin] başşehrine vasıl oldu.

Yen-te ilk olarak Ta-tan (Tatar) sınırına geldiği zaman, Chin'-lilerin[201] yıkılışında esir alınan insanların neslinden bazı kimseleri gördü. [Bunlar] yolunu keserek kendisine hoş geldiniz [diyorlar] ve yemek-içki ziyafeti veriyorlardı. Büyük bir vatan hasreti ile kendi komşu ve akrabaları hakkında soru soruyorlardı. On gün [Wang Yen-te'yi yolundan] alıkoydular, böylece [onların yanından ayrılıp] gidemedi. [Yukarıdaki] Yen-te'nin kendi hikayesinden gelmiştir.

Bu [hikaye] Kuo-shıh'nın içine girmiştir.[202] Bundan dolayı, ben buraya kendi bilgilerimi de dahil ettim. Gelecekte bir kimse, Chiu-i[203] (Dokuz I) ve Pa-man[204] (Sekiz Man) lara seyahat ederse, yahut diplomatik münasebetleri olursa, ihtimal faydalı [bilgiler] bulabilirler.

[201] Burada "Chin" kelimesi 936–944 tarihleri arasında Çin'de hüküm sürmüş olan Chin Devleti'ni ifade etmektedir. Çin'in "Beş Sülalesi" olarak bilinen devletlerinden birisidir. Sonraki Chin Devleti, Türk kökenli olup, Shih Ching-t'ang tarafından kurulmuştur ve Kitan'lar tarafından yıkılmışlardır. Bkz. Reischauer - Fairbank, *aynı eser*, s. 169.

[202] *Kuo-shih* terimi için Yang, "The Organization of Chinese Official Historiography : Principles and Methods of the Standard Histories from the T'ang through the Ming Dynasty," s. 97 isimli makalesinde şunları söylemektedir : "Biografik bilgiler, bir mezar taşı yada bir aile tarihi gibi hem resmî hem de özel kaynaklardan derlenebilir. Bu çalışmalara *Hui-yao* ya da *Hui-tien* (Yüan Hanedanı Ching-shih ta-tien zamanında) deniliyor ve hükümet derlemelerine dayanarak toplanmış olan bu belgeler, – belli kendi resmi tarihçileri vasıtasıyla – "Devlet Tarihi" veya "Milli Tarih" demek olan Kuo-shih'ı meydana getiriyorlar."

[203] Bkz. Aşağıdaki not (204).

[204] Chiu I (Dokuz I) ve Pa-man (Sekiz Man) anlamına gelen bu isimler, Batılı ve Güneyli barbar kabilelerini ifade eden genel bir terimdir. *Sung Hui-yao* (bölüm 198, s. 535) kitabında "Güney - Batı Fan"ları bölümünde Dokuz I ve Sekiz Man terimleri geçmektedir. Erich Haenisch, *Wörterbuch zu Mangol un Niuca Tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shih) Geheime Geschicte der Mongolen*, 1962, s. 95 de "Chui-I Pa-man (Dokuz I, Sekiz Man" Çin dışındaki bütün her çeşit insanlar" anlamına gelen Moğolca kelimelerin ifade ettiği mananın Hua-ı i-yü'nün Çince tercümesi olduğunu ifade etmektedir.

III. BÖLÜM

SEYAHATNAME'DE GEÇEN COĞRAFÎ İSİMLER İLE BAZI TERİM VE KONULARIN AÇIKLAMALARI (ALFABETİK SIRA İLE)

Kao-ch'ang Şehri Hakkında

Kao-ch'ang, Yüan sülalesi tarihçisi Ou-yang Hsüan (1283–1357)in *Kuei-chaı wen-chi* isimli kitabında Ho-chou veya Huo-chou (Hoço) olarak isimlendirilmiştir. Yüan sülalesi zamanındaki bu değişiklikler için bkz. Francis Woodman Cleaves, "The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu," *HJAS* 12 (1949), s. 49-50 ve Paul Pelliot, "Kao-tch'ang, Qoco, Houo-tcheou et Qarâ-khodja," avec une note additionalle de M. Robert Gauthiot, *JA*, 19 (1912), s. 579–603.

Bu dönemdeki Turfan bölgesindeki Uygurlarla ilgili olarak, bilhassa onların başşehirlerinin Kao-ch'ang şehri değil, Beşbalık şehri olduğunu öne süren Japon bilim adamı Abe Takeo, *Nishi Uiguru kokushi no kenkyu (Batı Uygur Devletinin tarihi üzerine bir çalışma)* adlı eserinde ve "Where was the capital of the West Uighurs?" *(Silver Jubilee Volume of the Zınbun-Kagaku-Kenyusyo*, Kyoto, 1954, s. 435–450) isimli makalesinde bu konuyu işlemiştir. Takeo, Wang Yen-te'nin seyahatnamesinden faydalanarak şöyle demektedir : "But if one will read this account carefully, one will notice that the all-important Arslan Khan treated Pei-t'ing as his permanent home rather than as a mere 'summer place' – in Yen-te's words – and that the permanent resident of Kao-ch'ang was only his father-in-law Yü-yüeh." (Bkz. "Where was the capital of the West Uighurs?" s. 449.

Takeo'nun aksine ben, Beşbalık'ın başşehir olarak metinde gösterildiği kanısında değilim. Çünkü, Wang Yen-te seyahatnamesinde aynen şöyle demektedir : "Chin-ling dağlarından çıkan nehir, Kou-ch'eng (Başşehir) bütün çevresinden dolaşır . . ." Bkz. s. 68. Ayrıca Wang Yente seyahatinin bir başka yerinde ise, "Arslan Han Pei-t'ing (Beşbalık) a giderken dayısı Ata Üge'yi memleketi idare etsin diye orada (Kaoch'ang) bıraktı" demektedir. Bkz. s. 79. Bütün bunlar Wang Yen-te'nin sözlerinden Kao-ch'ang şehrinin o sıralarda başşehir olduğunu göstermektedir. Elisabeth Pinks'te Takeo'nun bu sözlerine değinmiş

ve ileri sürdüğü fikillerin ikna edici olmadığını ileri sürmüştür. Bkz. Pinks, *aynı eser*, s. 22.

Wang Yen-te'nin yukarıdaki bu sözlerinden başka, o sıralarda Kao-ch'ang'ın başşehir olduğunu açıklayan bir başka kaynak daha vardır. "Jinanjkath capital of the Toghuzghuz. It is a middle-sized town. In summer great heat reigns in it but the winter there is very pleasant." Bkz. V. Minorsky, *Hudud al–' Alam*, s. 94. Biz, *Hudud al – 'Alam*'ın bahsettiği Jinanjkath'in (Chinanjkath = Chinese town (Çin şehri) Hoço ile aynı şehir olduğunu da bilmekteyiz. (Bkz. Minosky, *Sharaf al - Zaman Tahir Marvazı on China, The Turks and India*, the Royal Asiatic Society, London, 1942, s. 18). *Hudud al–'Alam*'de bu mevzuda ayrıca şu bilgilerde mevcuttur : "The king of the Toghuzghuz in summer lives in this village of Panjikath (Beşbalık)." Bkz. Minorsky, *Hudud al– 'Alam*, s. 94.

Abe Takeo, Hudūd al-'Alam'ın hatalı olduğunu ve Beşbalık'ın ülkedeki en büyük şehir olduğunu ve Kao-ch'ang'ın da orta büyüklükte ki bir şehir olduğunu belirtmektedir. (Bkz. Takeo, *aynı eser*, s. 450). zamanımızda da olduğu gibi, elbetteki bir başşehrin, mutlaka o ülkenin en büyük şehri olması düşünülemez. Bundan başka, Çin ve Uygurlar arasındaki siyasi ve ticari münasebetlerde, karşılıklı olarak gidip gelen bütün heyetler, ya Kao-ch'ang'dan Çin'e yahut da Çin'den Kao-ch'ang'a gitmiştir. Bu durumun özellikle bilhassa Çin tarihinde önemi büyüktür. Çünkü, komşu ülkelerin başşehirlerinden gidip - gelen bütün heyet isimleri kendi tarihlerine kaydedilmiştir. Bütün bunlar o sırada Kao-ch'ang şehrinin Uygurların başkenti olduğunu göstermektedir.

Fan (Batı Barbarları)

Fan terimi Tibet ve Tangut kökenli olan kabilelere verilen bir isim ve "Batı Barbarları" anlamında da kullanılmaktadır. Bu devirde ayrıca Tibetliler "T'u-fan" ve Tangutlarda "T'ang-hsiang" olarak da bilinmektedir. Tangutlar 627 senesinde Tibetliler tarafından mağlup edilince Çine sığınmışlar ve Ling ile Hsia şehirleri civarlarına yerleşmişlerdir. Bkz. *Sung Shıh*, bölüm 185, s. 1-12. Yine aynı Tangut kabileleri 8. yüzyılda kendi kabile adlarını bırakarak Ch'ing-chou bölgesinde yaşayanlar *Tung-shan pu-lo* ve Hsia-chou bölgesinde yaşayanlar da *P'ing-hsia pu-lo* isimlerini almışlardır.

Mani Dini ve Mani Manastırı

Wang Yen-te'nin seyahatnamesinde bahsettiği "Mani manastırı" ile ilgili olarak Chavannes ve Pelliot, ("Un traité Manichéen ..." s. 308–309) makalelerinde şunları yazmışlardır: "981 ile 984 arasında, Çin elçisi Wang Yen-tö, Kao-tch'ang Uygur krallığını ziyaret etti. Orada, T'ang'lar devrinden kalma Çin Budist edebiyatının hala saygın olduğunu[2] ve Budist tapınaklarının varlığına işaret ediyor ve [şunları] ekliyor[3] (metin XXXIX] :' Orada Mani tapınakları[4] ve kendi dinlerine göre ibadet eden dindar Acemler[5] de var; Budizmin kutsal kitaplarının sapık öğretiler olarak adlandırdıkları budur'."

Sarı Nehir: Wang-Yen-te'nin Nehri Geçtiği Yer

Wa ngYen-te'nin Sarı Nehri hangi bölgeden geçerek, seyahatine devam ettiği ve o sıralarda Sarı nehrin her bölgesi böyle bir geçiş için izin veriyormuydu sorularına cevap aramak lazımdır. Çünkü, hem seyahatname üzerinde çalışanlar hem de o devrin coğrafyası ile uğra-

[2] El-Birûnî de Toghuz'lar arasında Budist'lerin (Şaman'ların) olduğu biliniyordu. Bkz. Kessler, *Mani*, s. 314.

[3] Wang Yen-tö'nün seyahatnamesi Wang Ming-ts'ing'in *Houei tchou ts'ien lou*'sunda (*Tsin tai pi chou* baskısı, Böl. 4, varak 4 v.d.) bulunuyor; buradan, Sung'ların Tarihi'nin 490 bölümüne (var. 4r-5r), Ma Touan-lin'in *Chouo fou*'ya (336. bölümüne) girdi. Visdelou onu 18. yüzyılda Herbelot'nun *Bibliotheque orientale*'in *Supplément (ek)* inde tınıttı. O zamandan beri onu Stanislas Julien, Ma Touan-lin'in oldukça hatalı metnine göre tercüme etti: önce *Journal Asiatique*'te yayımlanmış olan çeviri, *Melanges de geographie, asiatique asiatique et de philologie sinico - indienne*'de bulunuyor (s. 86-102); Yeni bir çevirisi gerekmektedir.

[4] Stanislas Julien'in çevirisinde 'mani tapınakları' yerine buna tekabül eden 'incinin tapınakları' (Budizmin *mani*'si) yer alıyor ve bu yanılgı o zamandan beri bir çok defa tekrarlandı; oysa doğru - yalnış cetvelinde düzeltilmişti. Ayrıca doğru çeviri 1820'den beri A. Rēmusat, *Recherches sur les langues tartares*, s. 286'da mevcuttu."

[5] "Bu 'dindar Acemler' Mecusi ya da Nesturi olabilirler. Nesturilik Çin'e VII. yüzyılın ilk yarısında girdiği zaman, bu tapınaklara 'İran tapınakları' deniliyordu, ama 745'de bir ferman bunların adını 'Ta-ts'in'in tapınakları' olarak değiştirdi ve işte bu isim kalıcı oldu; Öyle ki, Güney Song'ların devrinde, Wang Yen-tö'den iki yüzyıl sonra, Sseu-tch'ouan'daki Tch'eng-tou'da T'ang'ların zamanında bu şehirde varlığını sürdürmüş olan bir 'Ta-ts'in'in tapınağı'nın anısı diri tutuluyordu (bk. *Neng kai man lou*, *Cheou chan ko ts'ong chou* edisyonu, 7. bölüm, varak 22-23). Böylece 981–984'de Nesturi vaillerinin 'İranlı dindarlar'dan ziyade 'Ta-ts'in'li dindarlar' olarak nitelendirilmeleri kabul edilebilir. Öte yandan Mecusiler Çin'de 'ateşin gökyüzü tanrısı' olarak tanınıyorlardı, ama İran'dan geldikleri biliniyordu (bk. Chavannes, *Lr nestorianisme*, s. 61 v. d.).

şanlar arasında bir görüş birliği yoktur. Bizim amacımız, hem seyahat-name'ye dayanarak hem de o devir ile ilgili kaynakları tarıyarak bu problemin hallolunmasına yardımcı olmaktır.

Wang Yen-te'nin Sarı Nehri aştığı bölge olarak Ting Ch'ien (*aynı eser*, s. 1068) Wu-la-t'e bölgesini, Meada (*aynı eser*, s. 65-68) ise bugünkü Wu-yüan bölgesini göstermektedirler ki bu iki bölgede birbirine çok yakındır. Diğer taraftan Ögel, Alaşan Dağlarına gidebilmek için Batı yolunu tercih etmektedir. (Bkz. Ögel, *aynı eser*, s. 175). Bu yolları geçerli saydığımızda, yukarıdaki notlarda adı geçen pek çok kabilenin bulundukları yeri izah etmek çok güç olacaktır, ve dolayısıyla, bu kabilelerin yaşadıkları bölgeler hep Batı'ya kayacaktır.

Wang Yen-te'nin Sarı Nehir'den geçiş noktası olarak bizim öne süreceğimiz bölge ise, Ling-chou kasabasının civarı olacaktır. Bu bölgenin seçilmiş olmasının birinci sebebi, seyahatnamede ismi geçen bir bitkinin bu bölgede yetişmiş olmasıdır. Seyahatname'de Wang Yen-te, Sarı Nehri geçtikten hemen sonra bir kumluk bölgeye giriyor ve bu kumluk arazide "teng-hsiang" diğer adıyla "p'eng-tsao yahut "shami" denilen bir bitki yetişmektedir. Elimizdeki bu mevzuudaki kaynakları değerlendirdiğimizde, yukarıda çeşitli isimlerle anılan fakat bir tek bitki olan teng-hsiang bitkisinin ancak Sarı Nehrin kuzey bölgesinde yetiştiğini kesin olarak görebiliyoruz. (Bkz. *T'ai-p'ing huan-yü chi*, bölüm 39, s. 6a ve *Ning-hsia-fu-chih*, *Chung-kuo fang - chih ts'ung-shu* serisi, 1798 edisyonunun fotoğraf baskısı, Taipei, 1967, s. 79). Dolayısıyla, bu bitkinin yetişme özelliği ve yeri bize Wang Yen-te'nin kesin olarak, hemen Batı'ya sapmadığını ve Sarı Nehrin kuzeyinden ilerledikten sonra Batı'ya yöneldiğini göstermektedir.

Diğer taraftan, 983 senesinde Kao-ch'ang'dan ve Tatarlardan Çine giden elçilik heyetinin Ling-chou bölgesi yakınında Hsia-chou yolu ile Çine gittikleri kayıtlıdır. (Bkz. *Hsü Tz'u-chıh t'ung-chien ch'ang-pien*, bölüm 24, s. 26b). Biz ayrıca yukarıda ki bu kaynaktan bu dönemde başlıca iki yolun olduğunu öğreniyoruz. Bunlardan birincisi, Ling chou'dan geçilerek Sarı Nehrin Batı'sından gidilen yol, ikincisi ise, Hsia-chou yolu ile Sarı Nehri Kuzeyden geçerek gidilen yol.

Bundan başka, o devirlerde, şimdiki Wu-yüan şehrinin yakınındaki Feng-chou bölgesinde Doğu, Batı ve Orta Shou-hsiang ch'eng diye isimlendirilen, Kuzey ve Batı Asya'ya Sarı Nehir'den çıkış sağlıyan yer vardır. Nehrin kuzey bölgesinde bulunan bu her üç çıkış bölgesi için bkz. Colin Mackerras, *The Uighur Empire 744–840, According to*

the T'ang Dynastic Histories, Occasional Paper 8, The Australian National University, Canberra, 1986, Harita 2). Buradan aldığımız malumata göre, Orta ve Batı Shou-hsiang ch'eng bölgesi aynı zamanda "Uygur Yolu" olarak bilinmektedir. Bu durum Chia T'an'da da bulunmaktadır. (Bkz. Chia Tan, *Hsin T'ang-shu*, bölüm 43, s. 115). Burada Chia Tan, Orta Shou-hsiang ch'eng'ın "Uygur Yolu" olduğuna işaret etmiştir.

Ta-tang (Rehin/Bahşiş)

Ta-tang değimi hakkında tek bilgi veren kaynak *Hsü Tz'u-chıh t'ung-chien ch'ang-pien* (bölüm 8, s. 4b) kitabıdır. Burada "Lın-wu-lu : T'ung-yüan chün'den Ch'ing-kang hsia'ya kadar 500 li'dir. Fan (Tibet ve Tangut menşe'ili barbarlar) kabileleri ailelerinin hepsi medenileşmiştir. Şimdiye kadar elçiler ve seyahat eden tüccarlar [buradan] geçerken, bu kabileler tarafından umumiyetle alıkoyulurlardı. İstenilen ücret (bahşiş) fazla değildir ve [bu iş] ta-tang olarak bilinir. [Ta-tang] Çin topraklarında ki hanlardan alınan kira ve yemek ücreti gibidir [karşılığıdır].

Ta-tang terimi "Ta-tien" terimi ile eş anlamlıdır ve Ta-tien olarak bugün hala Çin'de kullanılmaktadır. Bkz. Chang Hsiang, *Shih-tz'u ch'ü-yü tz'u-hsi shıh*, *Chang-hua shu-chü* edisyonu, Pekin, 1954, s. 618.

Ta-tang teriminin bugünkü kullanılışı hakkında Lien-sheng Yang-da söz etmiş fakat bu terimin ne zamandan beri kullanıldığının bilinmediğinden söz etmiştir. "Pawnshops periodically invite dealers to inspect unredeemed articles and to make bids for them. Such sales are known as ta-tang, meaning something like 'to get rid of pawned articles' and the bidding is known as feng chia-erh (to put a price in an envelope). This is believed to be a native practice, but its history is not known." Bkz. Lein-sheng Yang, "Buddhist Monasteries and Four Money - raising Institutions in Chinese History," in *Studies in Chinese Institutional History*, Harvard - Yenching Institute Studies, XX, Cambridge, 1963, s. 215, not 53.

T'ang Devrinde Uygurların Oturduğu Bölge

T'ang Sülalesi döneminde Uygurların oturdukları bölge için de Wang Yen-te seyahatnamesiyle ilgili olarak bazı açıklamalar yapılmıştır. Ancak, yapılan bu açıklamalar yetersiz kalmaktadır. Çünkü Wang

Yen-te, Uygurların oturdukları bölgelerden bahsederken ancak ve ancak, T'ang dönemi Uygurlarından söz etmektedir. Bundan dolayı meseleye bu yönden bakmak yararlı olacaktır. Wang Yen-te'nin "Burada Tu-tu Shan (Tu-tu dağı) vardır. Bu yer T'ang [devrindeki] Uygurların yeridir" ifadesi, Meada'yı, Orhon bölgesinden geçen bir rota olması gerektiği düşüncesine götüren faktörlerden biri olarak görülüyor. (Bkz. Meada, *aynı eser*, s. 66). Ting Ch'ien, bu meseleye temas etmemiştir. Uygurların eski yurdunun Orhon bölgesinde olduğuna dair Meada tarafından gösterilen üçlü delil doğrudur. Yalnız Meada'nın yanıldığı nokta, yukarıda da değindiğim gibi, Wang Yen-te'nin sadece Uygurların T'ang dönemindeki oturdukları bölgeden bahsetmesini göz ardı etmiş olmasıdır. Bildiğimiz gibi, T'ang dönemi (618–907) Uygurları, tek bir bölgede yaşamamaktadırlar. 740 da devletlerini kurdukları zaman, daha önceki yerleşim bölgeleri olan Ötügen bölgesinde, bir başka değişle Orhun bölgesinde oturmakta idiler. Ancak T'ang dönemi sadece Uygurların ilk kuruldukları dönemi kapsamamaktadır. Bu dönem içine, Uygur Devleti'nin yıkılışından sonra ki dönem de girmektedir. Uygurlar, Kırgız yenilgisinden sonra Çin sınırına kadar gelmişler ve bu bölgelerde de yerleşmek istemişlerdir. Bu hususta bkz. Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün mektuplarına göre Uygurlar (840–900)*, Doktora Çalışması, Taipei, 1967, s. 47-53. Onların geçici bir yerleşme yeri olarak istedikleri T'ien-te chün bölgesinin güneyine kadar nüfuz ettiklerini görüyoruz. Zamanla bir bölümü Çine tâbi oldu. Fakat büyük bir bölümü, 875 de bu bölgeden ayrılmalarına kadar buralarda oturdular. Bu dönemde, daima Çin tarafından tanınan bir Uygur Han'ı bulunmaktaydı. (Bkz. Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s. 201). Bu sebepten dolayı sanırım Wang Yen-te, Uygurların uzun bir dönemden beri oturdukları T'ien-tu chün ve Chen-wu chün'ün kuzey ve kuzey-batısını işgâl ettikleri dönemlere atıfta bulunmaktadır.

Teng-Hsiang Bitkisi

Bu bitki hakkında tek kaynağımız Mao Ch'i-ling'in (*T'ien-lu shih-yü*, s. 13b-14a) kitabında bulabildiğimiz malumattır. "Han-hai, Huo-chou [şehrindeki] Liu-ch'eng kasabasının kuzey-doğusundadır. Burada kumların derinliği 5 Ch'ih (155, 5 cm) dir. Kum fırtınası çıktığında seyahat edenler ve atlar birbirlerini göremezler. Kumun içinde ismine *teng-hsiang* denilen ve yenilebilinir bir bitki yetişir. *Liao-shıh* tarihine göre Hsi-Hsia (Tangut) lar *teng-hsiang* yetiştirirler. I-t'-

ung-chıh tarihine göre de Tatarlar *tung-ch'iang* yetiştirirler. Bu afyon yahut darıya benzer. Onbirinci ayda olgunlaşmaya başlar. Mavi-siyah renktedir. Tohumları ayçiçeğine benzer. Bu bitki Hsia, Yin, Liang ve Kan (şehirleri) bölgesindeki kumluk arazide büyür. Bu bitkinin genel ismi *teng-su* ve bir diğer ismi de *sha-mi* dir.

EK-1

WANG YEN-TE SEYAHATNAMESI

HUI-CH'U CH'IEN-LU, CHIN-TAI PI-SHU ed
(s. 4a-9a)

太平興國六年五月詔遣供奉官王延德殿前承
旨白勲使高昌雍熙元年四月延德等叙其行
程來上云初自夏州歷玉亭鎮次歷黃羊平其

揮麈前錄 卷四

地平而產黃羊度砂磧無水行八皆載水凡二
日次都囉囉族漢使過者遺以財貨謂之打當
次歷茅家喎子族臨黃河以羊皮為囊吹氣實
之浮於水或以橐駝牽木栰而度次歷茅女王
子開道族行入六窠砂砂深三尺馬不能行行
者皆乘橐駝不育五穀砂中生草名登相收之
以食次歷樓子山無居人行砂磧中以日為占
旦則背日暮則向日日下則止又行望月亦如
之次歷卧羊梁劾特族地有都督山唐回鶻之

地次歷太子大蟲族接契丹界人衣尚錦綿器
用金銀馬乳釀酒飲之亦醉次歷屋地目族蓋
達于于越王子之子次至達于于越王子族此
九族達靼中尤尊者次歷拽利王子族有合羅
川唐回鶻公主所居之地城基尚在有湯泉池
傳曰契丹舊爲回紇牧羊達靼舊爲回紇牧牛
回紇徙甘州契丹達靼遂各爭長攻戰次歷阿
墩族經馬鬃山望鄉嶺嶺上石庵有李陵題字
處次歷格囉美源西方百川所會極望無際鷗

揮麈前錄 卷四 汲古閣

鶻鳧雁之類甚衆次至托邊城亦名李僕射城
城中首領號通天王次歷小石州次歷伊州州
將陳氏其先自唐開元二年領州凡數十世唐
時詔勅尚在地有野蠶生苦參上可爲綿帛有
羊尾大而不能走尾重者三斤小者一斤肉如
熊白而甚美又有礪石剖之得賓鐵謂之喫鐵
石又生胡桐樹經雨即生胡桐律次歷益都次
歷納職城在大患鬼魅磧之東南望玉門關甚
近地無水草載糧以行凡三日至思谷日避風

驛本俗法試出詔押御風御風乃息凡八日至
澤田寺高昌聞使至遣人來迎次歷寶莊又歷
六鍾乃至高昌高昌即西州也其地南距于闐
西南距大石波斯西距西天步露沙雪山葱嶺
皆數千里地無雨雪而極熱每盛暑人皆穿池
爲穴以處飛鳥羣萃河濱或起飛即爲日氣所
爍墜而傷翼屋室覆以白至開寶二年雨及五
寸即廬舍多壞有水出金嶺導之周繞國城以
溉田園作水磑地產五穀惟無蕎麥貴人食馬

餘食牛及鳧雁樂多箜篌出貂鼠白氎綉文花
蘂布俗多騎射婦人戴油帽謂之蘇幕遮用開
元七年曆以三月九日爲寒食餘二社冬至亦
然以銀或鍮爲筒貯水激以相射或以水交潑
爲戲謂之壓陽氣去病好遊賞行者必抱樂器
佛寺五十餘區皆唐朝所賜額寺中有大藏經
唐韻玉篇經音等居民春月多遊羣聚遨樂於
其間遊者馬上持弓矢射諸物謂之禳災有勅
書樓藏唐太宗明皇御札詔勅緘鎖甚謹後有

摩尼寺波斯僧各持其法佛經所謂外道者也
統有南突厥北突厥大衆熨小衆熨樣磨割祿
黠戛司末蠻格哆族預龍族之名甚衆國中無
貧民絕食者共振之人多壽考率百餘歲絕無
夭死時四月獅子王避暑於北廷以其舅阿多
于越守國先遣人致意於延德曰我王舅也使
者拜我乎延德曰持朝命而來禮不當拜復問
曰見王拜乎延德曰禮亦不當拜阿多于越復
數日始出相見然其禮頗恭獅子王邀延德至

摩尼寺波斯僧各持其法佛經所謂外道者也
統有南突厥北突厥大衆熨小衆熨樣磨割祿
黠戛司末蠻格哆族預龍族之名甚衆國中無
貧民絕食者共振之人多壽考率百餘歲絕無
夭死時四月獅子王避暑於北廷以其舅阿多
于越守國先遣人致意於延德曰我王舅也使
者拜我乎延德曰持朝命而來禮不當拜復問
曰見王拜乎延德曰禮亦不當拜阿多于越復
數日始出相見然其禮頗恭獅子王邀延德至

揮麈前錄　一　七

其北庭歷交河州凡六日至金嶺口寶貨所出
又兩日至漢家寨又五日上金嶺過嶺即多雨
雪上有龍王刻石記云小雪山也嶺上有積雪
行人皆服毛罽度嶺一日至北廷憩高臺寺其
王烹羊馬以具饍尤豐潔地多馬王及王后太
子各養馬牧放於平川中彌亘百餘里以毛色
分別爲羣莫知其數北廷川長廣數千里鷹鷂
鵰鶻之所生多美草下生花砂鼠大如鵽鷙禽
捕食之其王遣人來言擇日以見使者願無訝

8a

樓臺草木人白皙端正惟工巧善治金銀銅鐵
爲器及攻玉善馬直絹一疋其駑馬充食者纔
直一丈貧者皆食肉西抵安西即唐之西境七
月令延德先還其國其王始至亦聞有契丹使
來屛鈌以銀葉蔽之謂其王曰聞漢遣使入達
靼而道出王境誘王窺邊宜早送至達靼無使
久留因云高敞本漢土漢使來覘視封域將有
異圖王當察之延德偵知其語因謂王曰犬戎
素不順中國今乃反間我欲殺之王固勸乃止

自六年五月離京師七年四月至高昌所歷以
詔賜諸蕃君長襲衣金帶贈帛八年春與其謝
恩使凡百餘人復循舊路而還雍熙元年四月
至京師延德初至達靼之境頗見晉末陷虜者
之子孫咸相率遮迎獻飲食問其鄉里親戚意
甚悽感畱旬日不得去延德之自叙云此雖載
于國史而世莫熟知用書于編以俟通道九夷
八蠻將使指者或取諸此焉
紹興丙辰明清甫十歲時朱三十五丈希眞徐五

EK – 2

SEYAHATNAME'NİN İNGİLİZCE TERCÜMESİ

[4a] In the fifth moon of the sixth year of (the) T'ai-p'ing Hsing-kuo [reign period] (June 5–July 4, 981) it was decreed to dispatch the *Kung-feng-kuan*, Wang Yen-te and the *Tien-ch'ien ch'eng-chih* Po Hsiung to Kao-ch'ang as envoys.

In the fourth moon of the first year of [the] Yung-hsi [reign period] (May 4–June 1, 984) Yen-te and others memorialized, detailing their itinerary as follows :

We started from Hsia-chou and passed through Yü-t'ing-chen.

We next passed through Huang-yang p'ing ("Yellow Sheep Plain"). (4b) Its terrain is flat and produces yellow sheep.

We crossed the desert – there was no water– all travellers having to carry water.

After two days in all we arrived at the Tu Lo-lo tribe. When Han (Chinese) envoys pass through this tribe, they are given presents. They call it *ta-tang*.

We next passed through the Mao-chia K'uai-tzu tribe. When we came to the Huang-ho (Yellow River), we made bags of sheep skin, blowing air to inflate them so that they float on the water. Sometimes wooden rafts drawn by camels are used to cross over.

We next passed through the Mao-nü Wang-tzu K'ai-tao tribe. Travalling on we entered Liu-k'o sha. As the sand is three *Ch'ih* deep, horses cannot travel [there]. All travellers ride on camels. The *wu-ku* (five grains) are not raised [there], In the sand grows a grass called *teng-hsiang* which is collected for food.

We next passed through Lou-tzu shan. There were no inhabitants. Travalling in the sand dunes, one tells the time by the sun. In the morning one has the sun at his back and in the evening one moves toward the sun. When the sun goes down, one halts. Travelling with regard to the moon, one does likewise.

We next passed through the region of the Wo-yang-liang Hai-t'e tribe. Here there is the Tu-tu shan. It is the land of the Hui-hu (Uighur) of [the] T'ang [period].

[5a] We next passed through the T'ai-tzu Ta-ch'ung tribe. They are close to the boundary of the Ch'i-tan (Kitan). The people esteem brocade for clothing. They use gold and silver for utensils. One brews wine of koumis and also gets drunk on it.

We next passed through the Wu Ti-yin (Oq Teğin) tribe. It would appear to be the tribe of the son of the Ta-kan Yü-yüeh Wang-tzu (Prince Tarqan Üge).

We next arrived at the Ta-kan Yü-yüeh Wang-tzu tribe. This [tribe] is the most honorable one among the Chiu-tsu Ta-tan (Nine Tribes of Tatar).

We next passed through the I-li Wang-tzu tribe. [Here] there is the Ho-lo-ch'uan. It is the place where the Hui-hu (Uighur) princess of [the] T'ang [period] resided. The foundations of the city wall still remain. There are hot spring ponds. Tradition has it that formely the Ch'i-tan (Kitan) were herding the sheep for the Hui-hu (Uighur), and the Ta-tan (Tatar) were herding the cattle for the Hui-hu (Uighur). When Hui-hu (Uighur) migrated to Kan-chou, the Ch'i-tan (Kitan) and Ta-tan (Tatar) struggled for supremacy and fought among themselves.

We next passed through the A-tun tribe. We passed the Ma-tsung shan and Wang-hsiang-ling. On the ridge there is a stone cloister, in which there is a superscription written by Li Ling.

We next passed through the source of the Ke-lo-mei, where numerous streams of the west come together. The view was limitlessly expansive. (5b) There were a lot of seagulls, egrets, wild ducks and wild geese.

We next arrived at the T'o-pien city. It is also called Li P'u-yen city. The title of the head of the city was T'ung-t'ien Wang.

We next passed through Hsiao-shih chou.

We next passed through I-chou. The general of this *shou* was surnamed Ch'en. His ancestors had been ruling this *chou* since the second year of [the] K'ai-yüan [period] [715] of the T'ang dynasty. In all, they had been ruling for tens of generations. The patents of the T'ang times are still preserved. At this place there are wild silkworms. They live on the *k'u-shen* and silken fabrics are produced. There are sheep with tails so big that they cannot move about –when heavy, three *chin*, when light, one *chin*. Their meat is like bear's meat,

white and very delicious. Moreover, there are whetstones *li-shih.* cutting them open one obtains *pin-t'ieh* called *ch'ih-t'ieth-shih* (The stone that eats iron). There also grows the *hu-t'ung.* When the *hu-t'ung* experiences rain, then it produces *hu-t'ung-lü.*

We next passed through I-tu.

We next passed through the Na-chih city. It is east of the Ta-huan kuei-mei chi. When we looked southward, we found that the Yü-men kuan was very close. At this place is no water and grass. We traveled carrying food.

[After] three days in all, we arrived at the Kuei-ku which is also known as Pi-feng-i (Wind Shelter Station). [6a] In their own custom they try to issue edicts to reprees the *yü* wind. The *yü* wind then abates.

[After] eight days in all, we arrived at the Tse-t'ien monastery. When [the ruler of] Kao-ch'ang heard of the arrival of the envoys, [he] sent someone to meet [us].

We next passed through Pao-chuang. Moreover, we passed through Liu-chung and then arrived at Kao-ch'ang. Kao-ch'ang is Hsi-chou. Its terriotory extends in the south to Yü-t'ien (Khotan), it extends in the south-west to Ta-shih (Arabia), and P'o-ssu (Persia; and it extends in the west to Hsi-t'ien (India), Pu-lu sha, Hsüeh-shan, and Ts'ung-ling. Each is a territory of several thousand *li.* There is no rain and snow. It is also very hot. Each time when the summer heat increases, all the inhabitants dig the ground to make caves to dwell. Flying birds flock together on the river banks. If they rise to fly, they will be so heated by the sunlight that they will fall down and injure their wings. The houses are whitewashed. When the rainfall reached five *ts'un* in the second year of [the] K'ai-pao [period] [968], it destroyed most of the houses. The river which comes out from the Chin-ling mountains, they lead it to encircle all the national city (capital) and to irrigate farms and orchards and to run water mills. This place produces the *wu-ku* (five grains) – only no *ch'iao-mai* (buck wheat). Rich people eat horse [meat]. [6b] The rest eat beef and wild geese. In their mucis they use many *k'ung-hou.* They produce sable skin pelts and *po-tieh* and *hsiu-wen hua-jui pu* (embroidered desing blossom cloth). In their custom, for the most part, they ride horses and shoot arrows. The women wear on their heads the *yu-mao.* It is called *su-mu-che.* They use the calendar of the seventh year of [the] K'ai-yüan [period] [719]

and celebrate the *han-shih* festival on the ninth day of the third moon. For the two other *she* and for the *tung-chih* they do likewise. They make tubes of silver and brass to store water, filling them water. They compress them to squirt water or throw water on one another in sport. It is called *ya-yang-ch'i ch'ü-ping* (to repell the fever by repressing the male ch'i). They enjoy touring. Those who travel must carry musical instruments with them. There are more than fifth Buddhist monasteries. They all have supercriptions bestowed by the T'ang dynasty. In the monesteries there are such book as the *Ta-tsang-ching*, *T'ang-yün*, *Yü-p'ien* and *Ching-yin*. Inhabitants travel a lot in the spring. When they travel by gathering in groups, they also enjoy music among themselves. The travellers draw bows and shoot arrows at various creatures when riding on horseback. It is called *jang-tsai* (sacrifice against the calamities from heaven). There is a *ch'ih-shu-lou* (tower for [preserving] imperial orders) in which are stored the imperial letters and edicts of T'ai-tsung and Ming-huang of the T'ang. These are placed very cerefully under lock. Behind [it] is [7a] a Mo-ni monastery. The P'o-ssu (Persian) monks each uphold its law. They are [among] those whom the Budhist scriptures call *wai-tao* (extraneous doctrine).

[Kao-ch'ang] rules over the Nan T'u-chüeh (Southern Turks), Pei T'u-chüeh (Northern Turks), Ta Chung-yü, Hsiao Chung-yü, Yang-mo (yaγma), Ko-lu (Qarluq), Chieh-chia-ssu (Qırgiz), Mo-man (Barman) and the Ke-to tribe and the Yü-lung (Ürüng) tribe – numerous names. In this land there are no poor people. They give relief to those who lack food. People mostly live long, generally over a hundred years. There are not any at all who die young.

At this time in the fourth moon [April 26–May 25, 982], Shih-tzu Wang (Arslan [Lion] Qan) was passing the summer Pei-t'ing (Bis Balıq), leaving his maternal uncle A-to Yü-yüeh (Ata Üge) to look after the country. Af first he (Ata Üge) sent an envoy with a message to Yen-te, saying 'I am the maternal uncle of the Qan. Will you do obeisance to me?' Yen-te said,' I came by imperial order. According to our traditions to do obeisance is improper.' [The enwoy] again asked, 'If you should see our Qan, would you do obeisance to him?' Yen-te again said, 'Again our traditions do not permit [us] to do obeisance [to others].'

After several days more A-to Yü-yüeh (Ata Üge) came out to meet him. But he conducted himself very respectfully toward Yen-te Shih-tzu Wang (Arslan [Lion] Qan) invited Yen-te to [7b] him Pei-t'-ing (Biş Balıq).

We passed through Chiao-ho chou.

After six days in all we arrived at Chin-ling k'ou. Precious goods are produced [there].

In other two days we arrived at Han-chia chai.

In five days more we climbed Chin-ling and after passing the Ling, we immediately encountered much snowing. On [the Ling] there is an inscription on stone to the Lung Wang (Water and Rain God). It reads : This is Hsiao-hsüeh shan (Small Snow Mountain) – on the top of the mountain there is accumulated snow. Travellers wear *mao chi.* We passed through the mountains in one day and arrived at Pei-t'ing (Biş Balıq).

We rested at the Kao-t'ai monastery. Their Wang (Arslan Qan) cooked lamb and horse meat for food – particularly delicious. The land abounds in horses. They fraze them in a flat valley which stretches out more than one thousand *li*. They distinguish their herds by the color of the coats [of the horses]. Nobody knows the number of the herds. The spread of the Pei-t'ing valley is several thousand *li*, where are found eagles, kites, falcons and vultures. There is much nice grass, below which are pebble-rats as big as hares. Birds of prey catch and eat them.

Their Wang (Arslan Qan) dispatched a messenger to say, 'We shall choose a day to receive the envoy. We hope that he will not mind [8a] some delay.'

He received [us] on the seventh day. Their Wang as well as his son and attendants all facet east, bowed, and accepted gifts [sent by the Emperor]. There was on the side one who held a stone chime. He beat time for the ceremony. When the Wang heard the sound of the chime, he bowed. After that, his son, his daughter, and his close relatives surrounded [me] and bowed to accept their presents. Afterwards, there was music, drinking, feasting, and plays by actors until evening.

The next day we sailed in a boat on the lake. On the four sides of the lake they were playing the drums.

Again, on the morrow, after that, we went sightseeing in the Buddhist temple Ying-yün T'ai-ning. This was built in the fourteeth

year of [the] Chen-kuan [period]. In the mountains north of Pei-t'ing (Bis Balıq) *kang-sha* (amonia) is produced. From inside the mountains smoke frequently rises. But there is no haze. Moreover, the light and the flames are like torch reflections. Birds and rats are all seen in a brigt red. Those who deal with kang-sha (amonia) wear shoes, the soles of which are of wood. If soles of leather, they would be scorched immediately, At the foot of the mountain there is a cave which produces blue clay. When it comes out of the cave, it is immediately transformed into *sha-shih* (Sandstone). Natives use it to treat hides. Within the city there are many [8b] two-storied buildings, much vegetation. The people are well-feetured, but skilled in craftsmanship – good at warking a gold, silver, copper, and iron into vessels. They [are] also good at working on jade. The price of a good horse is one *p'i* of silk. An inferior horse, providing food, costs only one *chang* of silk. All the poor eat meat.

Farther west we reached An-hsi (Arsak) which was the western boundary of the T'ang.

In the seventh moon [July 23–August 21, 982,] [Arslan Qan] had Yen-te proceed first to his country before the Wang's own arrival, There was also the report that a Ch'i-tan (Kitan) envoy had arrived – he had a hare lip and was hiding it with a leaf of silver – who said to the Wang' I heard that the Han (Chinese) had sent a messenger to the Ta-tan (Tatar), but via your territory. The intention was to tempt you to espy the border. You should dispatch him [Yen-te] quickly to the Ta-tan (Tatar). Do not allow him to tarry with you.' He also said, 'Kao-ch'ang was formely Han (Chinese) territory. [The fact that] the Han (Chinese) envoy has come to spy your territory means that there are ulterior motives. You should investegate this.'

Yen-te, having learned such words through intelligence, said to the Wang, 'The Ch'üan-jung (Dog Barbarians) have always been antagonistic to China. Now, then, they alienate [us]. I want to kill him.'

The ruler [Arslan Qan] strongly dissuaded him and so he desisted.

[9a] He [Yen-te] left the capital in the fifth moon of the sixth year [June 5–July 3, 981].

In the fourth moon of the seventh year [April 26–May 25, 982] he arrived at Kao-ch'ang. Wherever he passed, he conferred by im-

perial order upon various barbarian chieftains garments, golden belts, and silk.

In the spring of the eighth year [February 16–April 15, 983] he returned via the old route, accompanied by more than one hundred messengers to express gratitute on the part of these chieftains.

In the fourth moon of the first year of [the] Yung-hsi [period] [May 4–June, 1, 984] [Yen-te] arrived at the capital.

When Yen-te first arrived at the Ta-tan (Tatar) border, he sometimes saw the descendants of the people who had been taken captive at the downfall of the Chin leading one another, who intercepted him to express welcome and to offer him food drink. They inquired about their neighbors and relatives – with very much nostalgia. They detained him for ten days, so that he could not go. [The above] is said to come from Yen-te's own account.

Although this is included in the *Kuo-shih* it is not generally known. Therefore, I have included it in my compilation here. In the future those who take trips to the Chiu-i (Nine I) and the Pa-man (!ight Man) or who are on diplomatic missions may perhaps, find it useful.

[illegible] year of [the] Chen-kuan [period]. In the mountains north of [illegible] [illegible] kang-sha (ammonia) is produced. From inside the mountain smoke often constantly rises. But there is no haze. Moreover, the light and the flames are like torch reflections. Birds and rats are all seen [illegible]. Those who deal with kang-sha (ammonia) wear shoes the soles of which are of wood. If soles of leather, they would be scorched immediately. At the foot of the mountain there is a cave which produces blue clay. When it comes out of the cave, it is immediately transformed into sha-shih (Sandstone). Natives use it to treat [illegible]. Within the city there are many [8b] two-storied buildings, [illegible] [illegible] the people are well-featured, but skilled in craftsmanship [illegible] good at hammering gold, silver, copper, and iron into vessels. They [are] also good at working on jade. The price of a good horse is [illegible] bolt of silk. An inferior horse, [illegible] costs only one bolt of silk. All the poor eat meat.

Farther west one reaches [illegible] boundary of the [illegible].

In the seventh moon [July 23–August 21, 982] [illegible] had Yen-te proceed first to his country before the Wang's own arrival. There was also the report that a Ch'i-tan (Kitan) envoy had arrived — who had a hare lip and was hiding it with a leaf of silver — who said to the Wang: 'I heard that the Han (Chinese) had sent a messenger to the Ta-tan (Tatar), but via your territory. The intention was to tempt you to spy the border. You should dispatch him [Yen-te] quickly to the Ta-tan (Tatar). Do not allow him to tarry with you.' He also said, 'Kao-ch'ang was formerly Han (Chinese) territory. [The fact that] the Han (Chinese) envoy has come to spy your territory means that there are ulterior motives. You should investigate this.'

Yen-te, having learned such words through intelligence, said to the Wang: 'The Ch'üan-jung (Dog Barbarians) have always been antagonistic to China. Now, then, they alienate [us]. I want to kill him.'

The ruler [Arslan Qan] strongly dissuaded him and so he desisted.

[9a] He [Yen-te] left the capital in the fifth moon of the sixth year [June 5–July 3, 981].

In the fourth moon of the seventh year [April 26–May 25, 982] he arrived at Kao-ch'ang. Wherever he passed, he conferred by the

BİBLİYOGRAFYA

ÇİNCE VE JAPONCA ESERLER

Ajia rekishi Jiten, Tokyo, 1968.

CHANG HSİANG, *Shih-tz'u ch'ü-yü tz'u hui-shih*, *Chung-hua shu-chü* ed., Peking, 1954.

CHANG MO-SHENG, *Chuang-tzu hsin-shih*, *Lu-chou hsin-shu* ed, Taipei, 1969.

CHANG PO, *Hsi-yü-chi*, 1885 ed.

CHENG HSİO, *Huang Ming ssu-i k'ao*, *Kuo-hsüeh wen-k'u* ed., 1937.

CHUNG FANG, *Ha-mi chıh*, 1937 ed.

Chung-kuo ku-chin ti-ming ta-tz'u-t'ien, Shanghai, 1931.

Erh-ya, Commentary by K'uo-p'u, *Ssu-pu pei-yao* ed. 1930.

HUANG P'İ-LİEH, *Pai Sung i-ch'an fu-chu*, in *Shih-li chü ts'ung-shu*, *Shang-hai po-ku-chai ying-yin* ed. 1931.

Hui-ch'u-lu, *Sung-tai shih-lio pi-chi ts'ung-k'an* series, *Chung-hua shu-chü* ed., Peking, 1961.

Lİ CHİ-PU, *Yüan-ho chün-hsien t'u-chih*, *Kuo-hsüeh chı-pen ts'ung-shu* series, *Shang-wu yin-shu-kuan* ed., Shanghai, 1937.

Lİ KUANG-T'İNG, *Han-hsi-yü t'u-k'ao*, photoprint of 1869 ed., *Kuang-wen shu-chü* ed., Taipei, 1968.

Lİ TAO, *Hsü Tz'u-chih t'ung-chien ch'ang-pien*, *Che-chiang shu-chü* 1881 ed.

Lİ TZ'U-MİNG, *Yüeh-man-t'ang jih-chi*, *Wen-hai ch'u-pan* ed., Taipei, 1963.

LU WEN-CHAO, *Pao-ching-t'ang wen-chi*, *Kuo-hsüeh chi-pen ts'ung-shu* series, Commercial Press, Shanghai, 1937.

MAEDA NAOSUKE, "Jisseiki jidai no Kyūzoku Dattan", ("Onuncu Yüzyılda Dokuz Tatar Kabileleri"), *Tōyō Gakuhō*, 32 (1948).

MA TUAN-LİN, *Wen-hsien t'ung-k'ao*, *Che-chiang shu-chü* ed.,

MAO CH'İ-LİNG, *T'ien-lu shih-yü*, in *Shuo-chia*.

MATSUDA HSİAO, *Kodai Tenzan no rekishi chirigakuteki kenkyū*, *(Eski T'ien-shan bölgesi üzerinde Tarihi-Coğrafi çalışmalar)*, Tokyo, 1956.

NAGASAWA KAZUTOSHİ, "Entry on Wang Yen-te," *Ajia rekishi jiten*, *Vol.* II, s. 8-9.

Nin-hsia-fu chih, *Chung-kuo fang-chih ts'ung-shu* series, *Sai-pei ti-fang*, 3, photoprint of the 1789 ed., Taipei, 1967.

OU-YANG HSİU AND OTHERS, *Hsin-T'ang shu, Po-na ed.*

Sung Hui-yao, *Kuo-li Pei-p'ing T'u-shu-kuan* ed., 1936.

Ta Ming i-t'ung-chih, *Wan-li* ed., 1573–1620.

Takeo Abe, *Nishi Uiguru kokushi no kenkyū*, *(Batı Uygur Devleti Tarihi Üzerine bir Çalışma)*, Kyōto, 1954.

T'ANG CHUNG, *Sung Hui-yao yen-chiu*, *Shang-wu yin-shu-kuan* ed., Taipei, 1966.

T'AO TSUNG-i, *Shuo-fu*, 1646 ed.

TİNG CH'IEN, *Peng-lai-hsien ti-li-hsüeh ts'ung-shu*, photoprint of *Che-chiang T'u-shu-kuan ts'ung-shu*, Taipei, 1962.

T'O-T'O AND OTHERS, *Sung Shih*, Po-na ed.

TSO KUEİ, *Pai-ch'uan hsüeh-hai*, *Po-ku-chai* ed., Shanghai, 1921.

WADA SEİ, "Urianghai sanei ni kansure kenkyū, *Man-sen Chiri rekishi kenkyū*, 13, (1930).

WANG KUO-WEİ, *Wang Kuan-t'ang hsien-sheng ch'üan-chi*, Photoprint of *Hai-ning Wang Ching-an hsien-sheng i-shu*, Taipei, 1968.

WANG MİNG-CH'İNG, *Hui-ch'u ch'ien-lu*, *Chin-tai pi-shu* ed.

WANG YİNG-LİN, *Yü-hai*, 1584 ed.

YAMADA NOBOU, "Toruhishutan no seiritsi", *Sekai Rekishi*, 6, Tokyo, 1938.

YANAİ WATARU, *Mōkoshi kenkyū*, *(Moğol Tarihi Çalışmaları)*, Tokyo, 1930.

YANG SHEN, *Sheng-an tz'u-p'in*, *Han-hai*, *Kuang-wen shu-chü* ed., Taipei, 1968.

YİN - SHAN CHENG-YAO, *Commercial Press* ed.

Yüan-ch'ao pi-shih, *Ssu-pu ts'ung-k'an* ed.

YÜEH SHİH, *T'ai-p'ing huan-yü chi*, *Chin-ling shu-chü* ed., 1882.

TÜRKÇE VE BATI DİLLERİNDE ESERLER

ARAT, REŞİT RAHMETİ, "Der Herrschertitel 'ıdıq-qut' ", *Ural - Altaische Jahrbücher*, Cilt 35, 1946.

BARTHOLD, W., "Bishbalık," The Encyclopedia of Islām, Vol. II, s. 728.

————, *Four Studies on the History of Central Asia*, Translated from the Russian by V. and T. Minorsky, Leiden, 1962.

————, "Kumis," The Encyclopedia of Islām, Vol II, s. 1116.

———, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, E.J.W. Gibb Memorial series, London, 1958.

BODDE, DERK, "New Year festivals in Han China," *Trudy dvatcat' pjatogo Mezhdunarodnogo Kongresse Vostokovedov*, Moskow, 1963.

BOODBERG, PETER A., "Three notes on the T'u-chüeh Turks," *Semitic and Oriental Studies*, 1951.

BRETSCHNEİDER, E., *Mediaval Researches from Eastern Asiatic Sources*, London, 1967 baskısı.

CHANG FU-JUİ, *Les Fonctionnaires des Song, Index des titres*, Ecole Pratique des Hautes Etudes-Sorbonne, Sixieme Section : Sciences économoques et sociales, Matériaux pour le Manuel de l'histoire des Song, V, Paris, 1962.

CHANG JEN-T'ANG, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri hakkında Yeni* belgeler (618–745), Doktora çalışması, Taipei, 1968.

CHAVANNES, EDOUARD, *Dix Inscriptions Chinoises de l'Asie Centrale d'apres les Estampages de M. Ch-E. Bonin*, Paris, 1902.

———, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, St. Pétersbourg, 1903.

———, "Le Nestorianisme et l'Inscription de Kara-Balgassoun," *JA* 9 (1927).

———, *Les Mémoires Historiques de Ss-ma Ts'ien*, Paris, 1895–1905.

CHAVENNES ED., – PELLİOT P., "Un traité manichéen retrouvé en Chine," JA. 1 (1913).

CH'EN, YÜAN, *Western and Central Asians in China under the Mongols*, Translated and annotated by Ch'ien Hsing-hai and L. Carrington Goodrich, *Monumenta Serica Monograph*, XV, Published by Monumenta Serica at the University of California, Los Angeles, 1966.

CLEAVES, FRANCİS W., "A Chancellery Practice of the Mongols in the Thirteenth and Fourteenth Centuries," *HJAS* 14 (1951), s. 493–526.

———, "The 'Fifteen "Palace Poems"' by K'o Chiu-ssu," *HJAS* 20 (1957), s. 391–479.

———, "The Historicity of the Baljuna Covenant," *HJAS* 18 (1955), s. 357–421.

———, "The Sino-Mongolian Inscription of 1335 in Memory of Chang Ying-jui," *HJAS* 13 (1950), s. 1-131.

———, "The Sino-Mongolian Inscription of 1338 in Memory of Jigüntei," *HJAS* 14 (1951), s. 1–104.

———, "The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu," *HJAS* 12 (1949), s. 1–133.

ÇANDARŌIOĞLU, GÜLÇİN, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, Doktora Tezi*, İstanbul, 1967.

d'HERBELOT, BARTHELEMY, *Bibliotheque Orientale ou Dictionnaire Universal*, La Haye, 1777.

DE GROOT, J. J. M., *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit, Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens*, Berlin, 1921.

DES ROTOURS, ROBERT, *Traité des fonctionaires et traité de l'armée, traduits de la nouvelle histoire des T'ang*, Leiden, 1947–1948.

EBERHARD, WOLFRAM, *Chinese Festivals*, London, 1958.

———, *Çin Tarihi*, Ankara, 1942.

FEİFEL, EUGEN P., *Geschichte der Chinesischen Litetetur und Ihrer Gedenklichen Grundlage nach Nagasawa Kikuya Shina Gakujutsu Bungeishi*, Monumenta Serica Monograph, VII, Peking, 1945.

FRANKE, OTTO, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, Berlin, 1948.

FUNG YU-ŌAN, *A Short History of Chinese Philosophy*, edited by Derk Bodde, Peperback edition, Toronto, 1967.

GABAİN A. VON., *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1941.

GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu, Attila/Cengiz/Timur*, Çev., Dr. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980.

HAENİSCH, ERİCH, *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi) Geheime Geschichte der Mongolen*, Wiesbaden, 1962.

HAMİLTON, JAMES R., *Les Ouighours a l'époque des Cinq Dynasties*, Bibliotheque de l'Institut des Hautes Etudes Chinoises, Volume X, Paris, 1955.

HERMANN, ALBERT, *An Historical Atlas of China*, New edition, Edinburg University Press, Edinburg, 1966.

HUNG, WİLLİAM, "Three of Ch'ien Ta-hsin's Poems on Yüan History," *HJAS* 19 (1956), s. 1-32.

İZGİ, ÖZKAN, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987.

———, "Çin'de İslâmiyetin Yayılışı ve Gelişmesi," *Milli Kültür*, Cilt II, Sayı 1, Ankara, 1980.

———, "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le yaptığı ticari münasebetler," İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7-8, 1977.

———, "Uygur Kağallarının T'ang Sülalesi tarihlerine göre Soykütüklerinin incelenmesi," Atatürk Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi, *Araştırma Dergisi, Ord. Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan Armağanı*, Sayı 13, Erzurum, 1985.

JULİEN, STANİSLAS, *Mélanges de géographie asiatique et de philologie* sinico - indienne, Paris, 1864.

———, "Notices, sur les pays et les peuples étrangers, tirées des géographies et des annales chinoises, III : Les Ouighours, Kao-tch'ang-hing-ki ou Ralation d'un voyage (official) dans le pays des Uigours (de 981 a 983), par Wang Yen-te," *JA* 4 (1847) s. 50-66.

KAFESOĞLU, İBRAHİM, *Türk Milli Kültürü*, 3. Baskı, İstanbul, 1984.

KRACKE, E. A., *Civil Service in Early Sung China* (960–1067), Harvard-Yenching Institude Monographs, 13, Harvard University Press, Cambridge Mass., 1968.

LAUFER, BERTHOLD, *Jade, A Study in Chinese Archaeology and Religion*, Second edition, South Pasadena, 1946.

———, *Sino-Iranica, Chinese Contribution to the History of Civilization in Ancient Iran*, Field Museum of Natural History Publication 201, Chicago, 1919.

LEGGE, JAMES, *The Chinese Classics, Vol I, Confucian Analects, The Great Learning, The Doctrine of the Mean*, Third ed. with a biographical note by Dr. L. Ride, Hong Kong, 1960.

LAGGE, JAMES, *The Texts of Taoism, The Tao Te Ching, The Writings of Chuang-tzu, The Thai-shan*, New York, 1959.

LİU EN-LİN, "Talas Seferi hakkında yapılan bir inceleme," *VII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1972.

MACKERRAS, COLİN, *The Uighur Empire* (744–840), *According to the T'ang Dynastic Histories*, Occassional Paper, 8, The Australian National University, Canberra, 1968.

MAHMUD AL - KASGHARI, *Divanü lugat-it-Türk*, Türkçe Ter., Besim Atalay, Ankara, 1943.

MİNORSKY, V., *Hūdud al-'Âlam : The Region of the World, A Persian Geography* 372 *A. H*-932 *A. D.*, E. J. W. Gibb Memorial New Series, XI, London, 1937.

————, *Sharaf al - zamān Tāhir Marvazı, On China, The Turks and India*, The Royal Asiatic Society, London, 1942.

MÜLLER, F. W. K., *Uigurica I, Aus* den *Abhandlungen der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1908.

ODA JUTEN, "Uighuristan," *Acta Asiatica*, No : 34, Tokyo, 1978.

ÖGEL, BAHAEDDİN, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Cilt I-II, Ankara, 1971.

————, "Ein Tor nach China im 10. jhdt," *CAJ* 6 (1961), s. 169–181.

PELLİOT, PAUL, *Notes on Marco Polo*, Paris, 1959.

————, "A propos des Comans," *JA* 15 (1920), s. 125–185.

————, L'édition collective des oeuvres de Wang Kouo-wei," TP 26 (1929), s. 113–182.

————, "La version Ouigoure de l'histoite des Princes Kālyanamkara et Pāpamkara," TP 15 (1914), s. 225–272.

————, "Le k'ong-heou et le qopuz," *Mélanges Sinologiques Offerts* au Professeur Naito, Kyōto, 1962, s. 207–210.

————, "Kao-tch'ang, Qoco, Houo-tcheou et Qarâ-khodja," avec une note additionelle de M. Robert Gauthiot, *JA* 19 (1912), s. 579–603.

————, "Review of Arthur Waley, A Catalogue of paintings recovered from Tun-huang by Aurel Stein," *TP* 28 (1931), s. 383–412.

PİNKS, ELİSABETH, *Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung-Zeit* (960–1028), Asiatische Forschungen, Bant 24, Wiesbaden, 1968.

PULLEYBLANK, EDWİN G., "*The Chinese name* for the Turks," *JAOS* 85 (1965), s. 121–125.

RASONYİ, L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.

SCHİNDLER, BRUNO, "The development of the Chinese conceptions of Supreme Beings," *the Hirth Anniversary Volume*, London, 1923, s. 298–374.

SCHOTT, WİLHELM, "Zur Uigurenfrage," *ABAW* 2 (1876), s. 27–57.

SCHWARZ - SCHİLLİNG, CHRİSTİAN, *Der Friede von Shan-yüan* (1005-*n. Chr). Ein Beitrag zur Geschichte der Chinesischen Diplomatie, Asiatische Forchungen*, Wiesbaden, 1959.

SMİTH, F. PORTER, *Chinese Materia Medica, Vegetable Kingdom*, Extensively revised from Dr. F. Porter Smith's Work by Rev. G. A. Stuart, M.D., Shanghai, 1911, Second edition, Taipei, 1969.

SOOTHİL, WİLLİAM, E., *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*, London, 1937.

SPULER, BERTHOLD, *Geschichte Mittelasiene* in *Handbuch der Orientalistik*, Vol. V., Part V, Leiden, 1966.

TAKEO, ABE, "Where was the Capital of the West Uighurs?" *Silver Jubilee Volume of the Zinbun - Kenkyusyo*, Tokyo, 1954.

TEKİN, ŞİNASİ, "Mani Dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabulu," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara, 1965.

————, *Maytrisimit, Burkancıların mehdisi Maitreya ile buluşma, Uygurca iptidai bir dram*, Ankara, 1976.

TOGAN, ZEKİ V., *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Istanbul, 1969.

————, *Tarihte Usul*, İkinci Baskı, İstanbul, 1969.

TSAİ WEN-SHEN, *Li Te-yü'nün mektuplarına göre Uygurlar (*840–900*)*, Taipei, 1967.

TWİTCHETT, D. C., *Financial Administration under the T'ang Dynasty*, Cambridge University Press, Second, ed., Cambridge, London, 1970.

WİTTFOGEL, KARL A. AND FENG CHİA-SHENG, *History of Chinese Society Liao* (907–1125), The American Philosophical Society, Philadelphia, 1949.

WANG GUNGWU, *The Structure of Power in North China during the Five Dynasties*, Stanford University Press, Stanford, California, 1967.

YANG, LİEN-SHENG, *Excursions in Sonology*, Harvard - Yenching Institute Studies 24, Harvard University Press, 1967.

————, *Studies in Chinese Institutuional History*, Harvard - Yenching Institute Studies, 20, Cambridge, 1963.

[illegible] *Ḥudūd al-'Ālam, The Regions of the World, A Persian* [illegible] H.932 [illegible] E. J. W. Gibb Memorial New Series XI, London, 1937.

——, *Sharaf al-zamān Ṭāhir Marvazī, On China, the Turks and India*, The Royal Asiatic Society, London, 1942.

Müller, F. W. K., *Uigurica I*, Aus den *Abhandlungen der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1908.

Oda Juten, "Uighurica," [illegible], No. [illegible], 1978.

Ögel, Bahaeddin, [illegible] Tokyo, 1971.

[illegible]

Pelliot, Paul, [illegible]

——, [illegible]

——, "La version Ouigoure de l'histoire des princes Kalyāṇaṃkara et Pāpaṃkara," *TP* 15 (1914), s. 225-272.

——, "Le Kouan-tcheou et le gopura," *Mélanges Sinologiques Offerts au Professeur Naito*, Kyoto, 1926, s. 207-241.

——, "Kao-tch'ang, Qoco, Houo-tcheou et Qara-khodja," avec une note additionelle de M. Robert Gauthiot, *TP* 15 (1914), s. 579-603.

——, "Review of Arthur Waley, A Catalogue of paintings recovered from Tun-huang by Sir Aurel Stein," [illegible] s. [illegible]-412.

Pinks, Elisabeth, *Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung-Zeit (960-1028)*, Asiatische Forschungen, Band 24, Wiesbaden, 1968.

Pulleyblank, Edwin G., "The Chinese name for the Turks," *JAOS* 85 (1965), s. 121-125.

[illegible]

Schindler, Bruno, "The development of the Chinese conceptions of Supreme Beings," *Asia Major*, Hirth Anniversary Volume, London, 1923, s. 298-366.

Schott, Wilhelm, "Zur Uigurenfrage," *ABAW* 2 (1875), s. 27-57.

Schwarz-Schilling, Christian, *Der Friede von Shan-yüan (1005 n. Chr.). Ein Beitrag zur Geschichte der Chinesischen Diplomatie*, Asiatische Forschungen, Wiesbaden 1959.

DİZİN

KİŞİ ADLARI

A

B

C

Ç

D

E

F

G

R

S

T

W

Y

Boy, Kabile, Kavim, Devlet Adları

BOY, KABİLE, KAVİM, DEVLET ADLARI

YER ADLARI

MADDE ADLARI